

Kulturní dědictví tradiční vesnice

Jiří Woitsch

Není tomu tak dávno – protože nějakých sto padesát či sto let je i v dějinách střední Evropy jen prchavým okamžikem – kdy byla lidová kultura považována za nejryzejší dědictví národní minulosti a vesnické selské vrstvy byly zobrazovány jako dokonalí reprezentanti formujícího se českého národa. Venkovská architektura, oděvy, řemesla a zejména folklor – tedy písně, tance či lidová vyprávění se těšily mimořádné pozornosti nejširší veřejnosti a třeba v době příprav a konání Národopisné výstavy československé v roce 1895 se bylo možné s těmito fenomény a snahou o jejich dokumentaci a prezentaci setkat takřka na každém kroku.¹

Zhruba před sto lety taktéž koření i počátky skutečně vědeckého zájmu o lidovou kulturu českých zemí. Vzniká národopis jako akademická disciplína a předmětem jeho studia je zprvu i v pozdějších letech právě a mnohdy výhradně život obyvatel raněnovověké a novověké vesnice. Disciplína, která byla později označována mnoha dalšími názvy (lidověda, etnografie a folkloristika, etnologie), se však samozřejmě měnila. A to nezřídka i v důsledku proměn svého výzkumného terénu, který ve 20. století prodělal bouřlivý vývoj v důsledku masivní industrializace a urbanizace, o sociálních, politických či ideologicko-převratch nemluvě. A tak jakkoliv bývá i současné odborné studium lidové kultury někdy kritizováno pro staromilství, nacionalismus a nedostatečnou provázanost s vývojem humanitních a sociálních věd ve světě, lze tvrdit, že o většině oblastí tradiční hmotné, duchovní i sociální kultury – a zejména o jejich historických formách – jsme informováni velmi dobře. K dispozici je nepřeberné množství specializované odborné literatury, muzejní expozice i depozitáře jsou plné zajímavých artefaktů, desítky tisíc fotografií a filmů zachycují nejrůznější projevy tradiční kultury, z nichž některé zajímavým způsobem fungují dodnes.

Problémem však je obecné povědomí nejširší veřejnosti, o tom, co vlastně tradiční lidová kultura byla a je, proč je důležité ji poznávat a starat se o její „dědictví“. Přitom je nutné zdůraznit, že vzhled našich vesnic i celé historické kulturní krajiny byl hluboko do 19. století jen v mizivé míře formován grandiózními, dnes neadekvátně přeceňovanými, krajinnými plány pozemkových vrchností, stavbou hradů, zámků, kostelů či zakládáním měst. Byla to především každodenní práce

vesnických zemědělců, řemeslníků či lesních dělníků, kteří vtiskli středoevropské krajině nezaměnitelnou tvář. A též společenské vztahy, zbožnost či slovesnost našich předků byly v drtivé míře sociální organizací, religiozitou a folklorem venkovské agrární společnosti.

Je proto poněkud paradoxní, že víme (a učíme se) mnohé o kultuře elit, že známe, jak se stavěly hrady a katedrály, že umíme vyjmenovat řadu skvělých literárních děl středověku a raného novověku. Neméně komplexní a mnohvrstevnatá neelitní kultura (i když rozlišování tzv. vysoké a nízké kultury je pro jejich vzájemnou prostupnost a časté interakce spíše instrumentální a často kritizované) se naproti tomu jeví být bílým místem našeho kulturního a historického povědomí.

Podoba tradičního venkovského domu, ve kterém žila drtivá většina našich předků, pak pro mnohé nabývá spíše forem chalupářské karikatury, pokud možno se zavěšeným loukoťovým kolem v průčelí.² Pohádky a pověsti známe jako zajímavé příběhy z podání Boženy Němcové či Karla Jaromíra

Erbena, o jejich původních funkcích a způsobech tradování ve vesnickém prostředí tušíme pramálo. Lidové divadlo, obřady, obchůzky, koledy, taneční a hudební folklor si ztotožňujeme s namnoze směšným jucháním na pódii různých festivalů, aniž bychom věděli, jak důležité symbolické, religijní či společenské funkce tyto aktivity měly v minulosti, či že v některých oblastech fungují – třeba v transformované ale přesto mimořádně autentické podobě – dodnes. Jako lidové či tradiční (pokud možno „středověké“) jsou nám nabízeny výrobky a předváděny

technologie nejrůznějších řemesel, mající ovšem často podobu děsivých kýčů. Opravdové znalosti tradičních technologií ve stejném čase mizí, tak jak vymírají jejich poslední nositelé, aniž by jejich dovednosti byly alespoň dobře zdokumentovány. Dnes a denně míváme v krajině českého venkova řadu pozůstatků agrárních (meze, snosy kamenů, zaniklé části plužin) či řemeslných (lomy na stavební kámen, hlinišťe, uhlišťe, močidla) aktivit i duchovního a společenského života (kapličky, smírčí kříže, hraniční kameny, památné stromy), které beze stopy zanikají. Přitom jejich hodnota pro poznání naší minulosti je rovnocenná, ne-li vyšší, než třeba hodnota komponovaných

krajinných celků vytvářených předními aristokraty.

Přítomná studie si tudíž, přes omezený rozsah a tedy i nezbytnou výběrovost a výkladovou i argumentační zkratkovitost, klade za cíl poukázat na základní teoreticko-metodologická (a potažmo terminologická) východiska při studiu a dokumentaci tradiční lidové kultury, dále představit a systematizovat její základní komponenty a konečně poukázat na možnosti i limity, které jsou spjaty s výchovou ke vztahu ke kulturnímu dědictví tradiční vesnice.

Národopis / etnografie / etnologie v českých zemích a teoretická východiska bádání

Z jakého zorného úhlu se však na lidovou kulturu budeme dívat? O jakém kulturním dědictví budeme mluvit? Kdo byli jeho tvůrci a nositelé? Jak je vůbec označit a jak je studovat? Šlo o nějakou uzavřenou a lehce vymežitelnou sociální skupinu, nebo máme před sebou jen bezbřehou změť artefaktů, sociálních vztahů a vzorců chování a jednání vytvořenou neuchopitelnou skupinou lidí? Hledání odpovědí není snadné (a nikdy nebude s definitivní platností uzavřeno), avšak přihlášení se k určitým teoreticko-metodologickým východiskům nám může v ledasčem alespoň pomoci.

Studium kultury, a do značné míry i dějin, vesnice a jejich obyvatel v raném novověku a novověku se u nás v době počínající specializace a institucionalizace vědeckého bádání v 80. a 90. letech

□ Chalupářství, které se u nás masivně rozvinulo po 2. světové válce mj. v důsledku odsunu německého obyvatelstva a uvolnění množství nemovitostí v pohraničí pro rekreační využití, výrazně přispívá k záchraně řady památek lidové architektury. Vedle citlivých oprav a rekonstrukcí (jako je ta na obrázku) se však můžeme setkávat i s kýčovitou „chalupářskou tvořivostí“ a křečovitou snahou o rádobyenkovskou a rádobylidovou výzdobu nemovitostí. (Jizerka, okres Jablonec nad Nisou, foto J. Woitsch, 2006)

□ Zajímavým projevem lidového estetického citění a umělecké tvorby jsou malby na zdech domů. V minulosti bylo možné se s nimi setkat hlavně v oblastech zděné (hliněné) architektury. Většinou rámovaly dveřní a okenní ostění a rozhodně nešlo o rozsáhlé kýčovité malby, které mají dnes lákat turisty do vinných sklípků. (Malba nad vstupem do lísovny, Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy, Strážnice, okr. Hodonín, foto J. Woitsch, 2006)

19. století, stalo doménou nového oboru – národopisu.³ Kořeny zájmu o venkovskou kulturu jsou samozřejmě starší, nicméně ve střeoevropském kontextu nám postačí soustředit se na dějiny disciplíny právě od této doby. Od doby, kdy se ukázalo, že historiky soustředěné na „velké“ hlavně politické dějiny život prostých lidí nezajímá a uměnovědci příliš lpí na projevech elitního umění. Ve stejném čase se lidová kultura ocitla po dlouhém vývoji v mezní situaci, namnoze mající podobu jejího zániku. Národopis tedy měl být z hlediska objektivně existující společenské objednávky převážně historickou disciplínou, která by studovala hmotnou, duchovní a sociální kulturu obyvatel venkova v dlouhém časovém úseku od středověku do (tehdejší) současnosti. Takovému zaměření pak odpovídaly i teorie a metody: převážně deduktivní (až intuitivní) způsob uvažování, evolucionistická a difuzionistická představa o vývoji kultury, deskriptivní až muzeologicko-sběratelský přístup k materiálu, důraz na studium archaických jevů.⁴

Zároveň, a tento moment zůstává stále diskutovaným „bolavým místem“ disciplíny se národopis stal – byť nikoliv pro všechny badatele, což jednoznačně platilo i v dalších letech a desetiletích – hlavně ve sféře politických interpretací výsledků bádání disciplínou skutečně národní či spíše nacionální.⁵ V době zjitřeného nacionalismu sklonku 19. století, v zemi, která nebyla multietnická (což by otupovalo či alespoň výrazně štěpilo nacionální propagandu) ani koloniální (což by vedlo, jako např. ve Velké Británii, Francii či USA, k soustředění etnologického a antropologického studia nikoliv na domácí obyvatelstvo, ale na „divochy“),⁶ ale naopak se vyznačovala soupeřením dvou národnostních stran – české a německé, byly národopisné výzkumy ideálně využitelné v nacionálním zápase.

Český národopis i německá Volkskunde se tak alespoň v některých ohledech dostaly do vleku národních zájmů. Předmětem jejich studia se měl stát lid, definovaný již nikoliv jako soubor všech obyvatel venkova, případně i malých měst v českých zemích, ale jako nositel národní kulturní a jazykové čistoty. Národopis měl hledat „původní“, „ryzí“, nezkaženou a též esteticky krásnou národní kulturu reprezentovanou především kulturou a folklorem venkovských elit, tedy nejbohatšími selskými vrstvami. Tento neblahý redukcionismus v nahlížení na předmět i cíle výzkumu se silně projevil jak při přípravě jinak v evropském měřítku úctyhodného podniku tedy Národopisné výstavy československé v roce 1895, tak na dlouhá desetiletí (minimálně do odsunu německého obyvatelstva po 2. světové válce) zdvojkolejnil výzkum předindustriální lidové kultury

□ Dlaskův statek v Dolánkách u Turnova je reprezentativním příkladem roubené patrové architektury horního Pojizeří. Jeho zdobená lomenice (dřevěný štít), pavlácka v patře, podstávka atd. mohou být a také jsou představovány jako kvintesence lidové architektury. V podobně honosných domech však žila sotva desetina obyvatel raněnovověké a novověké vesnice. Většina „normálních“ budov byla podstatně skromnějších. (Dolánky u Turnova, okr. Semily, foto J. Woitsch, 2006)

ve střední Evropě. Němečtí badatelé studovali, hledali či konstruovali propříště lidovou kulturu německou (potažmo germánskou), čeští vědci zase českou či v širším pojetí slovanskou. Čestné výjimky, uvědomující si, že etnicita obyvatel vždy byla jen jednou z řady komponent tradiční kultury venkova (a zdaleka ne tou nejdůležitější), sice existovaly, ale bylo jich pramálo.

Národopis jako vědecká disciplína se nicméně rychle etabloval a zejména v souvislosti s Národopisnou výstavou československou v roce 1895 získal bohaté institucionální zázemí. Na podzim roku 1891 tak byl založen Čeňkem Zíbrtem a Luborem Niederlem dodnes vycházející klíčový oborový časopis *Český lid*,⁷ mezi lety 1891–1895 se zformovala Národopisná společnost jako profesní organizace, ve které jsou opět dodnes sdruženi jak profesionální badatelé, tak řada laických zájemců o lidovou kulturu. Ze sbírek vystavených na Národopisné výstavě bylo v roce 1896 zřízeno samostatné Národopisné muzeum, které stejně jako desítky regionálních muzeí vzniknuvších při přípravě výstavy taktéž (jako součást Národního muzea) funguje dodnes. Konečně sestavením českého a moravského pracovního výboru pro lidovou píseň pod vedením Otakara Hostinského a Leoše Janáčka, které byly součástí rozsáhlé akce směřované ke sběru a studiu folkloru v habsburské monarchii (*Das Volkslied in Österreich*), se v roce 1905 institucionalizovalo i bádání folkloristické.⁸

Všechny tyto nesporné úspěchy, badatelské, publikační i organizační posílily představu o správnosti nastoupené cesty převážně na minulost orientovaného studia lidové kultury. Kritické hlasy některých folkloristů (Václav Tille, Jan Jakubec) či samotného Lubora Niederleho volající po větším důrazu na sociologicky (a tedy na současnost) a komparativně zaměřené výzkumy zůstávaly povětšinou oslyšeny.

Na tomto místě nemá smyslu detailně popisovat metodologické, institucionální či personální peripetie, kterými národopis jako vědecká disciplína prošel během celého dalšího století, případný zájemce najde dosti informací – byť někdy ostře protichůdných – v příslušné literatuře. Dodejme však alespoň několik základních či spíše praktických postřehů. Předně nás nesmí překvapit změny v názvu oboru, způsobované jak pokroky ve výzkumu, tak (a možná častěji) politickými či symbolickými důvody. V období první československé republiky se tak vedle dominantního pojmu národopis objevovaly termíny lidopis a lidověda. V letech 1948–1989 jednoznačně převládlo dvojslovné označení etnografie a folkloristika, od 90. let 20. století se obor dominantně nazývá etnologie. Po celou dobu se však paralelně být významově ne zcela přesně užívalo i termínu národopis.

Přes symbolický až magický význam názvu je však podstatné se zaměřit i na předmět a výsledky studia. Ty byly a stále jsou do značné míry ovlivněny specifickou středoevropskou intelektuální tradicí, která je výrazně nekomplementární situaci např. v anglofonních zemích. Tam se – i díky

zmíněnému koloniálnímu diskurzu v počátcích zájmu o neelitní kultury – etnologie jako studium minulého života nepriviligovaných vrstev vlastní země nikdy nerozvinula. Domácí terén zůstal, ke škodě věci, mimo pozornost celých generací vědců, či se mu věnovaly poměrně marginální obory označované za native či heritage studies, pěstované v rámci dějin umění, architektury, archeologie či geografie.

Teprve rozvoj některých směrů historiografie ve 2. polovině 20. století, kořenící v postupné sociologizaci a antropologizaci historických věd přinesl změnu a i země typu Velké Británie začínají vnímat a studovat vlastní lidovou kulturu minulosti.⁹ Etnologie a hlavně kulturní a sociální antropologie jako vědy o jiných a jinakosti v nich ovšem stále zůstávají jednoznačně zaměřeny na mimoevropský terén. Zároveň však právě sociokulturní antropologie, která ve svých nesčetných modifikacích, školách a teoretických orientacích představuje patrně nejprogresivnější směr ve studiu lidské společnosti a kultury, přinesla a přináší zásadní konceptuální a výkladové podněty i pro studium „vlastní“ kultury v současnosti i dávne a nedávne minulosti.¹⁰ Řada oborů zaměřených mj. na výzkum lidové kultury raného novověku je tak vlastně syntézou tradičního historického bádání – v rovině heuristické a metodické – a interpretativních přístupů přebíraných ze sociokulturní antropologie (výrazně např. ze symbolické antropologie C. Geertze).¹¹

Vývoj bádání v Českých zemích se ovšem ubíral jinými cestami. O významu tradice a pozitivně přijímaných (a někdy v národním zápase i bohužel zneužívaných) výsledcích výzkumu lidové kultury

Existenci některých artefaktů tradiční lidové kultury na našem území spíše předpokládáme a jejich konkrétní podobu rekonstruujeme na základě tzv. etnografických analogií. O tom, jak se žilo na české vesnici v 18. a 19. století je tak možno se poučit – jako třeba o podobě přístřešku na skladování sena s posuvnou stříškou tzv. oborohu – v některých zemích jižní a východní Evropy. (Bistra, kraj Maramureš, Rumunsko, foto J. Woitsch, 2005)

rozvinutého na sklonku 19. století již byla řeč. Na historicky orientované národopisné studium, byť rozhodně nikoliv – alespoň v rámci teoretických postulátů – čistě národnostně české či slovenské problematiky, výrazně navázali badatelé působící v období první československé republiky. Tehdy vznikla řada národopisných regionálních monografií i metodických příruček pro studium lidové kultury¹² a v neposlední řadě se prohloubila institucionalizace oboru jeho plnoprávným uvedením na univerzity. Důležitý byl taktéž podíl regionálních amatérských spolupracovníků (hlavně učitelů), kteří tehdy pravidelně přispívali i do centrálních oborových časopisů, zejména Českého lidu.

Dalším vývojovým obdobím, co do možného hodnocení asi nejkontroverznějším a ani v empirické rovině dosud dostatečně nezmapovaným, jsou léta 1945 (1948)–1989.¹³ Během nich došlo k určité petrifikaci předchozí tématické a metodologické orientace českého resp. československého národopisu. Na všech úrovních, včetně od roku 1954 fungujícího samostatného ústavu Československé akademie věd, se tak pokračovalo především v převážně historicky orientovaném studiu hmotné a duchovní kultury českých zemí a např. výzkumy na poli studia tradiční architektury či zemědělství byly prováděny na vysoké úrovni v širší evropské komparativní perspektivě. V řadě oblastí byl jednoznačně opuštěn omezeně vlastivědný či nacionální rozměr disciplíny a je naším štěstím, že to jsou zejména oblasti vymezitelné jako studium kulturně-historického dědictví. To ovšem neznamená, že by obor fungoval bez problémů.

Z nich je předně nutné jmenovat ideologicko-politické vlivy, které měly v lepším případě sice jen podobu rétorických figur, někdy však výrazně negativně zasáhly do podoby české a československé etnografie. Jednalo se zejména o zkreslování, omezování či znemožňování některých orientací národopisného studia (např. výzkum lidové zbožnosti) a personálně vedené útoky vůči nepohodlným badatelům. V současné době je však jako nejkontroverznějším vnímán nezáměr o teoretický vývoj příbuzných – zejména kulturně a sociálně antropologických oborů v zahraničí – a v neposlední řadě i o mimoevropský prostor.

Právě kolem těchto témat se dnes v rámci českého národopisu, čímž se dostáváme do posledního vývojového období oboru po roce 1989, charakterizovaného institucionálním nástupem sociokulturní antropologie angloamerického střihu, vedou nejbouřlivější diskuse.¹⁴ Některé, až hysterické kritiky předchozího období totiž zcela pomíjejí už tolikrát zmíněnou specifickou badatelskou tradici střední Evropy a tedy i to, že vedle dominantně historicky orientovaného národopisu se u nás o mimoevropský terén zajímaly speciální obory typu afrikanistiky či iberoamerikanistiky. Navíc v rámci vybraných škol dosti synchronně a na terénním výzkumu založená sociální a kulturní antropologie je ve své ryzí podobě částečně nekomplementární evropskému terénu a stav oboru např. v Německu (kde se pro hojně pěstované diachronněji, částečně národopisně orientované studium užívá pojmu „evropská etnologie“)¹⁵ či ještě výrazněji

ve Skandinávii ukazuje, že omezený zájem o antropologickou teorii nemusí vždy souviset s vládnoucí ideologií.¹⁶

Snahu o totální negaci badatelských výsledků národopisu posledního půlstoletí, přes veškerou jeho (ať objektivní či s nejrůznějšími úmysly dodatečně konstruovanou) intelektuální sterilitu, parochiálnost, teoretickou nedostatečnost atd. je tak dle mého názoru třeba odmítnout. Zároveň je ovšem účelné rozlišovat současné i minulé studium národopisné, zaměřené z logiky věci popisněji a diachronně a kulturně/sociálně antropologické, jehož podstata leží v zásadním multiparadigmatickém teoretickém zobecňování, holistické perspektivě atd.¹⁷ Nejnovější stanoviska některých renomovaných badatelů k tomu ukazují, že ve střední Evropě je nejvhodnějším přístupem úzká kooperace obou disciplín.¹⁸

Znalost dějin oboru či oborů, z jejichž perspektivy zde kulturně-historické dědictví pojednáváme se jeví důležitá pro pochopení různého stupně rozpracovanosti určitých badatelských témat, pomáhá osvětlit případná metodická a interpretační zkreslení daná třeba i nevědeckými (politickými) důvody i pochopit v jakém intelektuálním kontextu se etnografie dnes nachází. Shrneme-li pak úvahy uvedené v předchozích odstavcích, závěrem nemůže být než poněkud překvapivé konstatování (platné ovšem jen v příslušném kontextu), že z hlediska výchovy ke vztahu ke kulturně historickému dědictví je rozporuplný odkaz dějin disciplíny v českých zemích v podstatě přínosem. Obrovská řada detailních materiálových prací zaměřených lokálně či regionálně, psaných s ohledem na užívanou metodu relativně srozumitelným způsobem a shromažďujících poznatky, které jsou z hlediska zájmů nejširší veřejnosti nepoměrně atraktivnější než sofistikované antropologické studie, umožňuje napřít pozornost k zájmu často osobně vnímaným (ale z hlediska kulturního dědictví nereflektovaným) jevům tradiční lidové kultury. Přitom s výchovou k jejich poznání a respektování je, myslím, třeba začít. Neboť je asi vhodnější a smysluplnější učit porozumět

□ Igna at incipit augait praesto od tat in henismolor sectet la feugue min vullums andigna core magna facilla ndigniam, velessi. It accum quat, sum zziurem niamet nullut loreutum dit num digna accum ipsusto con hendre dolore min exerosto exerit alis nulput aut prat lute conum ea consequat ero od ming elisl dip etuercidunt dolore feummol essenim dip lhb exeros ad moloree tuerillan utem zzrit ipiscil do odo con exerciduisl irillis et nostie dipsusc iliqui eu

formám tradiční architektury a organizace prostoru, které lze vidět „naživo“ v řadě našich vesnic, než hledat v rámci lidové kultury „pavučiny významů“, „symbolická univerza“ či „ideální typy“. S tím mají namnoze problém i studenti vysokých škol a lze předpokládat, že i jejich hledání bude v budoucnu podstatně snazší, budou-li mít alespoň rámcovou, byť zdánlivě přizemní představu o tom, co všechno tradiční lidová kultura může představovat.

Pojmoslovní a metodologický exkurz

V předchozích úvahách bylo užito hned několik termínů (a řada dalších bude následovat), které v zájmu srozumitelnosti tohoto výkladu přímo volají po vysvětlení jejich významu. Vyjasnění termínů, se kterými etnologické bádání pracuje považují za velmi důležité, neboť jejich problematičnost není v rámci tzv. lidového diskurzu¹⁹ možná tak zjevná – konečně, kdo z laskavých čtenářů se pozastavil nad již několikrát užitým slovním spojením **lidová kultura** – ovšem o to zákeřnější je jejich užití ve vědeckém bádání i každodenním životě. Oborová terminologie je samozřejmě úzce provázána s dějinami disciplíny, které byly letmo naznačeny výše, a samozřejmě se v průběhu času vyvíjela (resp. vyvíjel se myšlený obsah příslušných pojmů). Z hlediska dnešního stavu poznání a v rámci etnologických studií pěstovaných v České republice

a tudíž i v rámci tohoto textu, potažmo i při užití ve školní výuce, je nicméně vhodné počítat přibližně s následujícím sémantickým polem příslušných výrazů:²⁰

□ **lidová kultura:** přes nejednoznačnost až nevhodnost termínu lid nejčastější pojem označující kulturu (ve všech jejích myslitelných rovinách) početně dominantní složky obyvatelstva evropských (a částečně severoamerických) států v období raného novověku až novověku. Lidová kultura, označovaná též jako tzv. malá tradice,²¹ bývá charakterizována jako převážně neliterární, ústně předávaná, z hlediska svých tvůrců anonymní, vázaná na sociální prostředí vesnice a nižší společenské vrstvy měst – tedy na malé, lokální sociální skupiny. Jakkoliv to není

hlavním předmětem našeho zájmu, který je dominantně historický, je třeba zdůraznit, že o lidové kultuře a to hlavně v rovině sociálních vztahů, religiozity či folkloru lze i u nás do určité míry mluvit a etnologickým způsobem bádát i v současnosti, opět převážně v kontextu menších face to face komunit. Jako komplexní (a pro nositele lidové kultury závazná) sociokulturní formace však již žádná lidová kultura ve střední Evropě neexistuje, jedná se buď o dílčí relikty tradiční kultury raného novověku, novodobý folklorismus či o tzv. masovou resp. mediální kulturu. Nic ze jmenovaného tak nedosahuje mnoho-vrstevnatosti a totálnosti lidové kultury raného novověku či ještě 19. století.

Z dnešního pohledu je zcela nepřijatelné zužování lidové kultury výhradně dle etnického klíče, což ovšem nebrání jejímu nahlížení jako výrazně teritoriálně i jinak (např. nábožensky) diferenciované. Není tedy absolutně vhodné mluvit např. o české lidové kultuře, ale o lidové kultuře českých zemí, kterou lze dále regionálně členit kupříkladu dle jednotlivých etnografických oblastí (např. Valašsko, Chodsko, Haná, Chebsko), které se vyznačovaly či stále vyznačují homogenitou většího množství kulturních prvků a navíc povědomím obyvatel příslušného regionu o vlastní kulturní svébytnosti. Jinou možností je geografické členění tradiční lidové kultury dle příslušnosti k určitým širším kulturním areálům, které se absolutně nekryjí s politickými či etnickými hranicemi. Na území Moravy a Slezska tak např. zasahuje oblast tzv. karpatské lidové kultury, přes Čechy

□ Jedním z nejnebezpečnějších mýtů, který se týká lidové kultury je představa o vazbě artefaktové kultury na etnicitu jejích nositelů. Užívání hrázděné konstrukce tak bývá někdy mylně připisováno Němcům, ruchadlo považováno za typicky české ořebné nářadí atd. Nic z toho však není pravda – u domu na obrázku nelze na první pohled určit, zda ho stavěli Češi, Němci, Poláci atd. jisti si můžeme být jen tím, že jeho majitel pěstoval chmel, který sušil na půdě opatřené charakteristickým vikýřem (Dolní Vítkov, okres Liberec, foto J. Woitsch, 2006)

□ Vedle usedlého obyvatelstva se na tradiční vesnici občas vyskytovali i lidé vandrující za prací (např. mlynářští tovaryši), cikánští kočovníci či třeba potulní řemeslníci (dráteníci). Ti všichni byli důležitým kanálem, kterými jinak dosti uzavřené venkovské komunity získávali informace o dění ve vzdáleném okolí. (Slovenští dráteníci, Slané, Slovensko, 1898, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

roční obyčeje jako svatby, křty, Vánoce, posvícení). Dnešním cílem by mělo být studium lidové kultury ve všech jejích aspektech, včetně každodenního života.²³ Samozřejmostí je i vnímání lidové kultury jako vysoce sociálně a religijně diferenciované. Lidová kultura je dnes chápána jako konglomerát nejrůznějších „subkultur“, který se vyznačuje určitými obecnými rysy, avšak třeba lidová kultura ovčáků, lesních dělníků, námořníků, tuláků či rolníků, lidová kultura obyvatel hor a nížin, cikánů,²⁴ Židů²⁵ či křesťanů, lidová kultura mužů a žen atd. mohla být v řadě aspektů velmi rozdílná.²⁶

Dodržení požadavku na vnímání lidové kultury jako silně rozrůzněného fenoménu je v našem kontextu stále problematické zejména v rovině muzejní prezentace tradiční kultury, která se, bohužel, namnoze stále nese v duchu romantizujícího estetismu či nacionalismu 19. století. Návštěva některých muzeí tak může žákům škol (a nejen jim) poskytnout zkreslený dojem, sugerující, že podstatou tradiční lidové kultury byla umělecká tvorba a neustálé slavení výjimečných událostí.

□ **tradiční kultura / tradiční lidová kultura:** v souvislosti s lidovou kulturou je pojem tradice často užíván ve zcela konzervativním a spíše etiketizačním slova smyslu, tedy bez nějakého analytického významu. Označením tradiční lidová kultura – což je pro nás zvláště důležité – se pak myslí ty prvky lidové kultury, které jsou de facto vyhaslé (či reprodukováné a předváděné v rekonstruované a stylizované podobě jako folklorismus) a mají tedy podobu kulturně-historického dědictví. Jinými slovy jde o historické formy lidové kultury, její určitý stav či stádium vývoje, fungující na daném území po několik generací (což nevylučuje jejich proměnlivost v minulosti), které byly v procesu

probíhá evropská izolinie rozšíření hrázděného domu, Čechy a Morava patří z hudebně-folkloristického hlediska k oblastem s rozšířením jiného písňového typu.²²

Stejně jako užívání národnostní optiky je většinou badatelů odmítána estetická či sociální redukce lidové kultury typická pro konec 19. století, která spočívala ve výběru umělecky působivých dokladů hmotné kultury (např. oděvů, architektury) vázaných na bohaté tzv. selské vrstvy, případně ve studiu pouze výjimečných, slavnostních situací (rodinné a vý-

modernizace, u nás počínaje 19. stoletím, buď úplně zlikvidovány a tedy zanikly či byly zásadně modifikovány. Jde v první řadě takřka o celou sféru hmotné (artefaktové) lidové kultury (od způsobů obživy po tradiční obydlí), ale též o řadu jevů duchovního a sociálního života (zejména folklor).

Pro účely tohoto textu postačí dále konstatovat, že témata, kterým bude propříště věnována hlavní pozornost, a která budou označována jako tradiční lidová kultura, jsou tedy určitým výsekem z celku lidové kultury vymezeným historicky. Tedy, že se jedná vlastně o etnologicko-historickými metodami zkoumatelné fenomény a jejich relikty datovatelné převážně do 16.–19. století. A pouze pro úplnost je tudíž třeba zmínit (neboť diskuse o tomto problému u nás stále ještě probíhá a přítomný text k ní nechce nijak přispívat), že pojmy tradice a tradiční mají samozřejmě i řadu dalších rozměrů. Tradice je tak etnology a sociokulturními antropology vymezována a v příslušných výkladech užívána ve smyslu objektivně existujícího kulturního vzorce přebíraného z generace na generaci, který pomáhá udržení zvyků, chování, hodnot a názorů určité skupiny osob. Jinými badateli je tradice vnímána jako určitá adaptivní strategie, která se však nemusí nutně nekonečně reprodukovat, a konečně existují i poměrně silné hlasy vázané zejména na kritiku nacionalismu a budování národních identit v novověku, které popírají jakoukoliv tradičnost tradiční kultury a mluví o účelovém „vymýšlení tradice“.²⁷

□ **předindustriální kultura / předindustriální lidová kultura:** termín, který stejně jako označení tradiční lidová kultura, odkazuje na historický stav (dimenzi) lidové kultury, konkrétně na její podobu (podoby) v předindustriálním či předmoderním období – opět zhruba před polovinou 19. století. V některých případech lze užít pojmy tradiční a předindustriální synonymicky. V českém odborném etnologickém diskurzu není tento pojem příliš běžný, mnohem častější jsou jeho aplikace např. v hospodářských dějinách či historické demografii, při studiu lidové kultury ho v rámci aplikace koncepce tzv. protoindustrializace často užívali a užívají němečtí historičtí antropologové göttingenské školy.²⁸

□ **národní kultura:** ve spojení s lidovou kulturou z dnešního pohledu zcela nevhodný termín, který odkazoval v době národně-emanipačních snah evropských národů na údajné zdroje ryzí národní kultury právě ve sféře kultury lidové. V národopisném/etnologickém bádání byl seriózními badateli opuštěn v první polovině 20. století, zůstává uchován v názvu některých institucí,

□ Jihočeské Holašovice, které se pyšní unikátním souborem (relativně mladé – cca ze 2. poloviny 19. století a profesionálními zednickými mistry postavené) lidové architektury ve stylu tzv. selského baroka, jsou naší jedinou „lidovou“ památkou zapsanou na Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Stejně jako řada jiných vlastníků památkově přísně chráněných objektů i někteří obyvatelé Holašovic na tento stav žehrají – ve škole nebyli vedeni k tomu, že starat se osobně o podobné památky je daleko úctyhodnější, než postavit si pěkný betonový domek s plastovými okny, pokud možno větší, než má soused. (Holašovice, okr. České Budějovice, foto J. Woitsch, 2006)

kteřé se dokumentaci a studiu lidové kultury věnují (např. Národní muzeum, Národní ústav lidové kultury), avšak samozřejmě bez nepřijatelných nacionalistických konotací. Ve starší literatuře se adjektivum národní často pojí i s jednotlivými komponentami tradiční lidové kultury a mluví se např. o národním kroji, národní výšivce atd. Právě snaha o alespoň terminologické odpoutání se od nacionálních kořenů disciplíny vedla ve 20. století k postupné proměně názvosloví směrem k neutrálnějším pojmům. Označení „národní“ tak bylo nejdříve nahrazeno termínem „lidový“ a posléze „tradiční“. Konkrétní označovaný materiál však, samozřejmě, zůstával stejný.

□ **vesnická / venkovská / rurální kultura:** poslední série pojmů, kterou považuji za nutné vyjasnit zužuje pojmání lidové kultury na kulturu obyvatel vesnice. Takový přístup byl dosti běžný i ve středoevropské etnologii – umožňoval soustředit se na vskutku nejpočetnější vrstvu neprivilegovaných vrstev raněnovověké a novověké společnosti (na vesnici žilo něco kolem 80–90% obyvatelstva), i na nejtypičtější způsob obživy – tedy zemědělské hospodaření (proto se též setkáváme i s pojmem

agrární kultura). Sociologičtější a zejména antropologicky orientovaní badatelé studující zejména duchovní (mentalitní), religiózní a sociální aspekty života tradiční společnosti a jejích jednotlivých členů však brzy postulovali teorii o jednotě lidové kultury města a vesnice a to i v novější době.²⁹ Ztotožňovat tedy tradiční lidovou kulturu jenom s kulturou vesnice není správné a pokud se tak děje – jako tomu bude v našem případě – pak hlavně z důvodů výzkumné či výkladové specializace a soustředění se jen na jeden, patrně nejmasivnější, nejnápadnější a nejkomplicovanější, ze subsystémů tradiční kultury.

Uvedené stručné definice by nám měly alespoň trochu usnadnit pochopení této stati, usnadnit četbu další literatury, případně napomoci při výkladu o tom, co vlastně lidová kultura je a jak ji vymezovat. Každý si však jistě všimne, že v souvislosti s tradiční lidovou kulturou ještě nepadla zmínka o **kulturně historickém dědictví**, které se zdá být klíčovým pojmem celé této knihy. Pravda, obecná pozornost je mu věnována na jiném místě, ovšem bez jasné souvislosti s lidovou kulturou. Jak jde tedy lidová kultura a kulturně historické dědictví dohromady?

Předně je nutno uvést, že etnologie (národopis, etnografie a folkloristika atd.) jako akademická disciplína termín kulturně historické dědictví ve svém odborném instrumentáři vůbec nemá, nepracuje s ním jako s analytickou kategorií a nevyužívá jej ani při popularizaci etnologického bádání. Je tedy jen na nás, jakým způsobem propojíme naše představy o obsahu tohoto pojmu s předmětem zájmu etnologie i s náplní a cíli celého projektu Výchova ke vztahu ke kulturně historickému dědictví. A tento úkol rozhodně není nespílitelný.

Podíváme-li se totiž na existující definice kulturně historického dědictví např. v rovině oficiálních úředních dokumentů³⁰ i nejrůznější slovníkové vymezení, pak zjišťujeme, že vedle projevů tzv. vysokého umění či literatury, je za materiální i nemateriální kulturně historické dědictví v rámci západního civilizačního okruhu bez výjimky považována i tradiční lidová kultura. Z citovaného dokumentu UNESCO se dokonce dá vyvodit (jakkoliv je taková interpretace silně zkreslena tím, že materiál musí reflektovat i kulturní dědictví neliterárních společností), že kulturně historickým dědictvím je v nemateriální (duchovní a sociální) sféře dokonce pouze a jen tradiční lidová kultura – folklor, zvyky a obřady, tradiční řemesla. Velmi podobné definice však lze porůznu nalézt i pro sféru materiální kultury neboť takřka vše, co bývá konvenčně řazeno k tradiční lidové kultuře – od způsobů organizace žitého prostoru, přes zajišťování obživy až po umělecké projevy – lze zároveň chápat jako významný odkaz minulosti.³¹

Jak však sdostatek vyplývá z formulace kulturně historické dědictví, ve kterém je hned dvojnásobně zdůrazněna temporalita kultury a zejména její historická dimenze, je nejen v rámci našeho projektu vhodné ba přímo nutné položit rovnítko mezi kulturně historické dědictví, s vědomím, že do něj patří celá řada dalších fenoménů, které jsou lépe ošetřeny jinými disciplínami, a tradiční (zejména předindustriální) lidovou kulturu vesnice.³² V duchu výše uvedených definic se tedy budeme zabývat nanejvýš historickými formami lidové kultury, navíc těmi, které byly vázány na převážně agrární venkovské prostředí. Blížíme se tak sice velmi konzervativnímu až zastaralému pojetí národopisu, avšak přílišné rozostření naší optiky směrem k výzkumu současného stavu a proměnám lidové kultury, i když i toho se částečně dotkneme, by vyžadovalo provedení zcela samostatného exkurzu k sociologicky a kulturně/sociálněantropologickým metodám výzkumu lokálních komunit, včetně těch urbánních.

□ O tom, zda lze lidovou kulturu ztotožnit výhradně s venkovským prostředím, se vedou neustálé diskuse. Dnes se řada autorů kloní k názoru, že někde až do 20. století neexistoval přílišný rozdíl mezi kulturou vesnice a nižších a středních vrstev městského obyvatelstva. Moderní etnografie ze tak nezabývá, jako tomu bylo u romantických začátků oboru v 19. století, jen venkovem, ale i tradiční kulturou řemeslníků, manufakturních a továrních dělníků či horníků. (tzv. šupny – zděné sklepy a záchody s úložným polopatrem v hornické kolonii, Souš, okr. Most, foto J. Vařeka, 1962, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

Nadto se současná lidová kultura realizuje a reprodukuje zejména v rovině sociálních interakcí, případně dalších sférách převážně duchovní a sociální kultury, jejichž smysluplné postižení ve výuce je značně problematické. A případný „výzkum“ těchto fenoménů odborně nepřipravenými žáky škol by byl jednak neproduktivní, jednak by se mohl dostat za hranice eticky akceptovatelných postupů.³³ Řada zkušeností totiž ukazuje, že invazivní krátkodobé studium určité lokální komunity nejenže nepřináší v podstatě žádná relevantní data (výsledkem jsou povrchní informace, informanty účelově i nechtěně zkreslené), ale hlavně může nevratně poškodit sociální vztahy v příslušném prostředí. A zejména druhý aspekt, neboť při výchově ke vztahu ke kulturně historickému dědictví samozřejmě nepůjde o zisk dat pro vědecký výzkum, by měl být brán velmi vážně.³⁴

Naše vymezení lidové kultury je tedy povýtce utilitární, umožní však zaměřit pozornost na relativně kompaktní a komplexní skupinu fenoménů, které je možné studovat a dokumentovat jak v terénu, tak v muzeích a archivech. Navíc je tradiční lidová kultura, zejména v prostředí venkova a menších měst, relativně snadno „dostupná“, řada jedinců s ní má osobní – byť třeba nereflektovanou zkušenost – či se přímo podílí na některé z forem její ochrany či zfolklorizované revitalizace. V neposlední řadě je zapotřebí zdůraznit, že současné povědomí o tradiční lidové kultuře je poněkud zdeformované, význam některých jejích prvků je díky mediální popularitě značně nadhodnocen až mytizován,³⁵ jako celek je však vnímána (pokud se o vědomé reflexi dá vůbec mluvit) spíše negativně či ambivalentně. Rozšíření znalostí a výchova k úctě k tradiční lidové kultuře se mi proto zdá být úkolem možná ještě podstatnějším, než je tomu u ostatních prvků kulturně historického dědictví, které nejsou na rozdíl od tradiční lidové kultury považovány za okrajové, kuriózní či úsměvné. Na jaké komponenty tradiční lidové kultury se je možné přitom soustředit bude uvedeno v další kapitole.

Složky tradiční lidové kultury a možnosti jejich dokumentace, studia a prezentace

Tradiční lidová kultura představuje nesmírně rozsáhlý a mnohvrstevnatý celek, diferencovaný regionálně, sociálně, ekonomicky, nábožensky atd.³⁶ V neposlední řadě prodělaly jednotlivé komponenty tradiční lidové kultury v minulosti řadu změn. Přes předpokládanou „sílu“ tradice se lidová kultura jako celek i její dílčí části a subsystémy měnily, reprodukovaly i zanikaly, dělo se tomu tak v různých časových obdobích s různou dynamikou a děje se tomu tak i v současnosti. Nicméně, pokud budeme uvažovat o lidové kultuře převážně jako o historickém fenoménu – jakkoliv ji tento pohled nutně zbavuje významné vývojové charakteristiky – a budeme se snažit vztahovat se k jejímu kulturně historickému dědictví, pak za východiskové či klasické můžeme považovat kulturní prvky existující zhruba v prvních dvou třetinách 19. století. V této době nabyla tradiční převážně agrární kultura středoevropské vesnice po několikasetletém vývoji nejcharakterističtějších forem, které byly následně již jen muzejně konzervovány, nivelizovány či přímo destruovány a jen nemnoho z nich přetrvalo dodnes.

Orientaci v komplexu tradiční lidové kultury, zejména pokud ji zde chápeme jako především historickou tudíž nedynamickou entitu, umožňuje systemizace a kategorizace jejích jednotlivých složek. Třídění vypracovávané národopisci a etnology již od počátků zájmu o tradiční kulturu je mimořádně účelné pro její popis a dokumentaci a taktéž pro její relativně přijatelnou didaktickou prezentaci. Je si však nutné vždy uvědomit, že jakákoliv kategorizace je nutně schematizující, výběrová a hlavně neumožňuje postihnout problém v jeho komplexnosti. Budeme-li tedy v následujících pasážích tradiční lidovou kulturu členit, přičemž užití podobného členění a z něj vycházející zájem jen o některé ze složek tradiční kultury lze předpokládat i v rámci školní výuky, činíme tak s vědomím, že jde o pouhé výběrové upozornění (jenž nikdy nemůže být ideální) na nejdůležitější materiální, duchovní a sociální jevy, které ji vytvářejí teprve v souhrnu a vzájemných vztazích.³⁷

Při dělení tradiční lidové kultury³⁸ se většinou vychází z nejvýznamnějších a nejnápadnějších charakteristik toho kterého fenoménu, přičemž mezi základní kategorie historických forem lidové kultury, které je možné pozorovat a studovat jak dochované v terénu, tak prostřednictvím písemných, ikonografických a dalších pramenů, se počítá zejména:

a) hmotná kultura, která je i pro laického zájemce nejzjevnější, nejsnáze dokumentovatelnou a prezentovatelnou složkou tradiční lidové kultury.³⁹ Jedná se širokou paletu hmotných artefaktů, technologických postupů a mezigeneračně předávaných znalostí a zkušeností, které sloužily zejména k zajištění obživy a ochrany před nepříznivým přírodním prostředím. Hmotné dědictví tradiční kultury charakterizuje používání místně dostupných přírodních materiálů k výrobě a opravám jednotlivých movitých i nemovitých artefaktů a vysoká míra samozásobitelství (autarknosti), s kterými souvisí lokální a regionální specifická a silná prostorová variabilita hmotné kultury. Přes dominantní využívání obnovitelných zdrojů energie (např. vodní, větrná) při výrobních aktivitách a v zemědělství lze předpokládat, že i neelitní vrstvy společnosti se podílely na hlubokých přeměnách životního prostředí a krajiny střední Evropy (např. masivní odlesňování, které dosáhlo vrcholu v 18. století).

Materiální lidová kultura se vyvíjela v období raného novověku (cca 15. – 18. století) relativně pomalu (avšak patrně vždy dynamičtěji než tzv. duchovní kultura), její rychlý zánik je spojen zejména s procesem industrializace v 19. a 20. století; v téže době se počíná zájem o její dokumentaci a muzejní prezentaci. V důsledku nerovnoměrného sociálně-ekonomického vývoje přetrvaly některé její formy i u nás v odlehlých (např. horských) a řídko osídlených regionech až do 2. poloviny 20. století.

Sféra hmotné tradiční lidové kultury se dále konvenčně dělí na několik základních podskupin, studovaných někdy i speciálními etnologickými subdisciplínami, často i ve spolupráci s dalšími obory – např. archeologií, dějinami umění a architektury ale i přírodovědnými obory (např. etnobotanika).

Mezi nejdůležitější komponenty hmotné lidové kultury patří:

□ **zemědělství a chov hospodářských zvířat, lov a rybolov**, jako základní subsistenční (obživné) strategie evropského středověku a raného novověku,⁴⁰ jejichž hmotné pozůstatky tvoří jak obrovská škála movitých artefaktů, tak – a to je potřeba v kontextu našeho zájmu zvláště zdůraznit – artefakty nemovité, představované vlastně celým komplexem historické kulturní krajiny českých zemí, která byla v minulosti jako celek formována hlavně, především a až do 19. století v podstatě výhradně tradičními formami agrárního a lesnického hospodaření.⁴¹ Zatímco s materiálními pozůstatky tradičního lovu vč. čížby (lovu ptáků) a rybolovu (zbraně, pasti apod.)⁴² se nelze

setkat příliš často, v případě zemědělství je tomu přesně naopak.

Vedle hmotné stránky, které zde věnujeme hlavní pozornost, je třeba mít na paměti, že od zemědělství a jeho fungování se odvíjela též stratifikace raněnovověké společnosti (vlastnictví půdy jako základní prvek majetkového rozvrstvení), (ne)úspěšnost agrárního hospodaření ovlivňovala demografické charakteristiky raněnovověké vesnice – až do úrovně zásadních katastrof v podobě hladomorů, na cenách zemědělských výrobků závisela pro-

sperita nejen jednotlivých rolnických rodin, ale namnoze celé předindustriální ekonomiky atd. Podmínkou úspěšného pěstování a chovu byl vedle nářadí, provozních objektů, strojů apod. i rozsáhlý soubor mezigeneračně předávaných znalostí, technologických postupů, právních úkonů atd. Mimořádná důležitost zemědělství se konečně odrážela i ve sféře duchovní kultury např. magické a rituálové praktiky spjaté se snahou zabezpečit úspěch hospodaření patří k těm nejarchaičtějším a zároveň na raněnovověké vesnici nejrozšířenějším.

Etnografické studium tradičního zemědělství,⁴³ jenž je chápáno jako složitý systém relativně otevřený inovaci, která se však uplatňovala nestejně v závislosti na dostupnosti novinek, geografických a přírodních podmínkách (klíma, nadmořská výška, pedologické poměry) a místní tradici, se v nejobecnější rovině zabývá nejrůznějšími aspekty agrární výroby. Důraz se klade jak na postižení společných prvků, tak na studium nerovnoměrnosti jeho vývoje i podoby zachycené

v synchronní perspektivě – ta se projevovala v rovině sociální (technologické a agrotechnické inovace, kvalitnější způsoby organizace výroby, produktivita práce⁴⁴ apod. se šířily vertikálně z hospodářství vrchnostenských velkostatků,⁴⁵ přes velké sedláky a až v dlouhých časových horizontech se z nich stávaly všeobecně uznané praktiky), v rovině geografické (nerovnoměrný vývoj jednotlivých agrárních oblastí způsobený přírodními, komunikačními a ekonomickými faktory⁴⁶ – např. rozdíly mezi hospodářstvím v horách a v nížinách, agrární výrobou v tržním zázemí velkých měst a komunikačně odlehlými regiony, specifika oblastí zaměřených na pěstování zvláštních kultur – vína, barvířských rostlin) a konečně v rovině časové (v celoevropském kontextu i českých zemích lze pozorovat období rychlého šíření inovací, zvyšování efektivity až zásadní transformace celé agrární kultury – např. tzv. obilní konjunktura v 16. století, zemědělská revoluce 18. a 19. století i dobu stagnace až regresi tradičního zemědělství).

Přejdeme-li od obecných otázek agrární etnografie blíže ke sféře hmotné kultury, pak je třeba uvést, že národopisný výzkum studuje detailně jednotlivé výrobní specializace vč. např. zvláštního inventáře, které tyto obory užívaly (vinařství, chmelařství, ovocnářství, pěstování zeleniny,

□ Hovězí a vepřový dobytek byl základem živočišné výroby na tradiční vesnici. Jeho původní domácí plemena byla nahrazována od sklonku 18. století dokonaleji vyšlechtěnými importy. Dlouho do 20. století však přetrvávaly extenzivní pastevní způsoby chovu. Na rozdíl od prasat a krav, se např. koně či kozy na vesnici příliš nechovali. (Solánek pod Soláněm, okr. Vsetín, foto J. Vařeka, 1952, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

□ Ačkoliv žili všichni lidé v minulosti v těsném kontaktu s přírodou, lov divoké zvěře byl aktivitou vyhrazenou výhradně společenským elitám a venkované se jej mohli účastnit jen jako nadhaněči apod. Kromě pytláctví se proto v lidové kultuře s lovem zvířat výrazněji nesetkáváme. (Gaston Phoebus, Livre de Chasse (2. polovina 14. století), scéna z lovu divokých prasat, foto archiv J. Woitsche)

včelařství, chov ryb)⁴⁷ avšak největší pozornost věnuje tzv. polnímu hospodářství, tedy pěstování zemědělských plodin, a chovu hospodářského zvířectva. Právě tyto aktivity byly základem obživy drtivé většiny obyvatel raněnovověké vesnice a jejich pozůstatkem je největší množství hmotných artefaktů. Spektrum pěstovaných plodin bylo v rámci lidové kultury poměrně chudé, základem tradičního zemědělství byla až do 19. století obilní monokultura pěstovaná v rámci tzv. trojpolního systému (ozim – úhor – jař)⁴⁸ na pravidelně rozměřené plužině různého typu,⁴⁹ jen okrajově doplňovaná o luštěniny (hrách, čočka), okopaniny (různé druhy řepy, zelí, od konce 18. století brambory)⁵⁰ a zeleninu. Taktéž škála chovaného hospodářského zvířectva byla poměrně chudá (převážně hovězí a vepřový dobytek, až do 19. století – s výjimkou velkostatků a specifické oblasti salašnického hospodaření např. na Valašsku – minimum ovcí a koz) a způsob chovu (většinou celoroční pastva na úhorech a v lesích) velmi extenzivní.⁵¹

Pokud jde o nemovité pozůstatky tradičního zemědělství, z nichž většina byla nenávratně poškozena či zničena díky mechanizaci zemědělství prováděné od 2. poloviny 19. století, kolektivizaci a zavádění velkovýroby během uplynulých desetiletí, je nutné upozornit, že samotný vzhled naší krajiny – např. rozmístění lesů a bezlesí, komunikační a sídelní struktura – byl zformován agrární kolonizací a zemědělskou výrobou.⁵² Mezi zjevnější, byť často výrazně archeologizované, památky, nejčastěji

□ Rozptýlené osídlení, které u nás vzniklo v procesu novověké tzv. valašské kolonizace v 15. – 17. století na Moravě, bylo charakterizováno výhradně ručním tzv. kopaničářským zemědělstvím, transhumančním chovem ovcí i zvláštními sociálními a právními vazbami mezi obyvateli horských samot. Ačkoliv je i dnes Valašsko považováno za jeden z nejsvráznějších regionů v Čechách podoba jeho krajiny se opětovným masivním zalesněním úplně změnila. Jinak je tomu ovšem na východě Evropy, odkud k nám tyto kulturní formy (ovšem pozor – nikoliv kolonisté) přišly. (Poienile de Sub Munte, kraj Maramureš, Rumunsko, foto J. Woitsch, 2004)

□ Žádná jiná zemědělská plodina nezměnila lidovou kulturu tak jako brambory. Tento neofyt původem z Ameriky byl u nás znám pravděpodobně již na počátku 17. století, s masovým pěstováním brambor se ale na venkově začalo až v poslední třetině 18. století. Brambory se následně staly základem výživy obyvatel venkova, ukončily období hladomorů a výživových krizí, i díky jejich pěstování se v procesu tzv. agrární revoluce zcela proměnilo polní hospodaření, včetně užívaných nástrojů. Brambory (erteple, krumple, zemáky, kobzole, grule, zemská jablka) byly také častým námětem folklorních podání. (vyorávač na brambory, Solanec pod Soláněm, okr. Vsetín, foto J. Vařeka, 1952, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

dochované v zalesněném terénu, oblastech, kde došlo k depopulaci a přeměně polí na louky a pastviny patří pozůstatky polí, jednotlivých polních záhonů či přímo doklady orby (souvratě) v podobě terénních vln, brázd atd., pozůstatky polních cest (úvozy), relikty – někdy až neuvěřitelně mohutné – terénních úprav (meze, terasy, náspy) či zbytky po čištění polí od kamenů (tzv. snosy v podobě hromad nebo celých valů odstraněných kamenů). V některých oblastech je možné narazit i na pozůstatky ohrazení polí, pastvin či zahrad (příkopy, kamenné zídky), v případě specifických kultur (vinná réva) i na rozsáhlejší zásahy do přirozené morfologie terénu. Specifickým typem pozůstatků někdejších agrárních aktivit (ale např. i zaniklých sídel) jsou kulturní či ruderální rostliny (některé introdukované či dokonce invazivní), obecněji jakékoliv antropické prvky ve skladbě lokální vegetace, jejíž (hypotetickou) původní podobu neovlivněnou člověkem lze do určité míry vždy rekonstruovat. Terénní studium reliktní antropogenní činnosti tohoto typu je vhodné doplnit o práci – i v rovině školní výuky – se starými i soudobými mapami, které zobrazují kromě konkrétního stavu terénu i např. důležitá toponyma upozorňující na zemědělskou a další činnost zaniklou i v poměrně dávné minulosti.⁵³

Na rozdíl od modernizačními procesy výrazně „znečitelněné“ sféry nemovitých artefaktů jsou ostatní doklady tradičního zemědělství resp. újeji polního hospodářství jedněmi z nejčastějších muzejních exponátů (či pro svoji relativní neatraktivitu obsahem depozitářů), a co je ještě důležitější velmi často se s nimi lze setkat ještě i přímo v terénu. Většinou jde sice o zdánlivě nepotřebné harampádí, nicméně právě v rámci výchovy ke vztahu ke kulturně historickému dědictví lze dobře demonstrovat, že i obsah půd, kůlen a stodol může mnohé napovědět o životě minulých generací. Detailní národopisná klasifikace kromě řady specifických kategorií, o kterých lze nalézt poučení v literatuře,⁵⁴ vyčleňuje zejména nářadí a nástroje sloužící ke zpracování půdy (motyky; krumpáče; rýče; oradla – plazová a bezplazová rádla jako nákolesníky, háky, perčáky; pluhy; víceradličné pluhy; pospěchy; harky; oborávadla; obracáky; podrýváky; dále doplňky k pluhům – kolečka, chodáky, otky),⁵⁵ úpravě půdy před setím (brány, polní válce a ježky), setí⁵⁶ a hnojení

(nosidla na hnůj, vidle na hnůj, rozmetadla, koše, nůše, pytle, ošátky plachty, rozsívky), sklizni⁵⁷ a manipulaci s plodinami (různé typy srpů a kos vč. speciálních kos na obilí zaváděných od sklonku 16. století tzv. hrabic, roubíky na vázání snopů, ruční a potažní hrábě, vidle), výmlatu a čištění obilí (tlouky, cepy, vějačky, ouhrabečnice, čistící mlýnky). Rozsáhlá je sféra artefaktů vázaná na chov zvířat (různé součásti zápřahů, nářadí a náčiní pro ošetřování, dojení, podestýlání, odklizení hnoje, přípravě krmení), zcela specifické doklady hmotné kultury jsou spojeny s transhumančním salašnickým chovem ovcí (od mobilních salašů a košárů pro zvířata po nádoby na přípravu sýrů).⁵⁸

Proces mechanizace a chemizace zemědělství nastartovaný zvědečtění agrárního hospodaření a jeho hlubokou socioekonomickou a agrárnětechnickou transformací ve 2. polovině 18. a 19. století konečně vnesl i do lidové kultury řadu technologických novinek, postupů, nástrojů a strojů, které však již lze dnes považovat za součást tradičního agrárního hospodaření (ruční, žentourové a motorové mlátičky, secí a žací stroje).

Proces mechanizace a chemizace zemědělství nastartovaný zvědečtění agrárního hospodaření a jeho hlubokou socioekonomickou a agrárnětechnickou transformací ve 2. polovině 18. a 19. století konečně vnesl i do lidové kultury řadu technologických novinek, postupů, nástrojů a strojů, které však již lze dnes považovat za součást tradičního agrárního hospodaření (ruční, žentourové a motorové mlátičky, secí a žací stroje).

□ **tradiční rukodělná výroba**, která je definována jako souhrn rukodělných výrob (tedy pragmatických činností, jejichž cílem je získávat a vytvářet produkty určené pro vlastní potřebu a pro trh), proměnlivých časově, místně, etnicky a ekonomicky, jež lidové kultuře vtiskují osobité rysy z hlediska výrobního, výtvarného a společenského a jsou pro ni v daném období a oblasti typické. Z hlediska kulturně historického dědictví jsou cenné jak samotné produkty těchto výrobních oborů, tak řemeslnické nástroje, pozůstatky po získávání surovin (např. hliniště, lůmky na kámen – např. vápenec,

□ **Pojem „recyklace“** nebyl v epoše tradiční kultury samozřejmě znám, maximální využití všech odpadů a jejich další využití (zejména jako hnojiva v zemědělství) však bylo běžnou součástí každodenního života. Hnojiště tak bylo nezbytnou součástí dvorů všech hospodářských usedlostí. (Štáhlavice, okr. Píseň-město, 1941, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

□ **S lidovou kulturou byla spjata řada typických rukodělných výrob.** Jen některé z nich můžeme označit za profesionální řemesla (třeba kovářství a mlynářství), ale vyrábět a opravovat řadu věcí (od kuchyňského náčiní po zemědělské nástroje) museli být schopni prakticky všichni obyvatelé vesnice. V pomístních jménech i terénních reliktech lze dodnes nalézt stopy po hojně vyrobených cihel (buchet, vepřovic) a to v podobě tzv. hliníků, tedy malých těžebních jam na hlinu. V minulosti se nacházely takřka u každé vesnice. (výroba cihel pomocí dřevěných forem, Střítež, okr. Vsetín, foto J. Vařeka, 1952, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

pískovec, břidlice), tak samotné technologické znalosti a dovednosti.⁵⁹

Zásadním znakem tradiční lidové výroby je rukodělnost, tedy úzká vazba výrobce s materiálem (většinou snadno dostupným a opracovatelným, v minulosti výhradně přírodního původu – dřevo, kámen, hlína, textil), důraz na funkčnost výrobků, které se podřizují i užívané výzdobné techniky a užívání tzv. tradičních technologií, tedy mnohdy velmi archaických, avšak efektivních výrobních postupů předávaných z generace na generaci. K dalším neopominutelným rysům tradiční lidové výroby patří technická a technologická variabilita a nerovnoměrnost jejího vývoje v čase i prostoru. Vedle materiálních znaků je lidovou výrobu třeba hodnotit i jako jev společenský, ovlivňující sociální vazby a interakce v rámci lokálních komunit a v mladší době i ve větších regionech. Z hledisek ekonomicko-právních dělí etnologie lidovou výrobu na domácí (pro vlastní potřebu), domácí (námezdni, prováděnou zaučenými výrobci) a řemeslnou (profesionální, pro trh). Na tradiční formy výroby však měly a mají vliv i jiné organizační formy výroby (manufaktura, továrna).⁶⁰

Některé projevy rukodělné výroby tradiční lidové kultury (např. malby na skle, malbou a řezbou zdobený nábytek, řezbářství, betlémářství, keramika) byly a jsou řazeny – vzhledem k tomu, že pohnutky při výrobě těchto předmětů byly původně spíše mimoestetické a větší část umělecké tvorby se záhy zprofesionalizovala⁶¹ – do obtížně uchopitelné kategorie lidového (tradičního) umění.⁶² Soudobá rukodělná výroba vycházející z tradičních postupů organizovaná nejrůznějšími institucemi (v minulosti např. Ústředí lidové umělecké výroby) se někdy označuje jako tzv. lidová umělecká výroba.⁶³ I tu, jako do značné míry (např. v rovině technologické) navazující na předindustriální vzory, je však nutno velmi pečlivě odlišovat od „řádobyldové“ výroby hojně produkovající suvenýrové kých nabízené turistům.

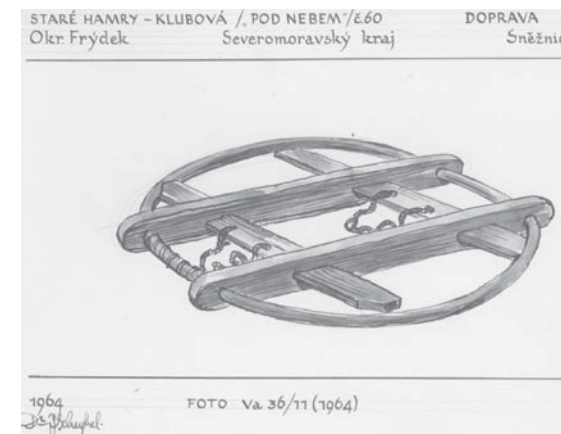
Spektrum výrobních oborů, které se vyskytovaly a v omezené míře stále vyskytují na raněnovověké a novověké vesnici, bylo poměrně omezené, v některých regionech se však mohla rozvinout i velmi specializovaná výrobní odvětví. Z hlediska druhů výrob dle zpracovávaného

materiálu – což je všeobecně rozšířené klasifikační kritérium umožňující rozčlenit do smysluplných skupin většinu rukodělných výrob – šlo v první řadě o tyto skupiny oborů: zpracování přírodních pletiv (pletení ze slámy, loubku, orobince, košíkářství);⁶⁴ práce se dřevem (tesařství, truhlářství, kolářství, bednářství, soustružnictví, šindelářství, řezbářství, hračkářství);⁶⁵ výroba textilu a oděvů (krejčovství, tkalcovství, krajkářství, barvířství a textilní tisk); výroba z kůže (obuvnictví, kožešnictví), zpracování silikátů a zemin (keramika, kamnářství, sklářství), výroba z kovu (kovářství, podkovářství, klempířství, drátenictví), zpracování kamene (kamenictví, kamenosochařství, těžba kamene) a konečně výroba potravin spolu se zpracováním tuků (mlynářství, krupařství, voskařství).⁶⁶ Národopisné studium jednotlivých výrobních oborů se zpravidla orientuje jednak na detailní dokumentaci technologických a ergologických postupů, způsoby získávání surovin a distribuce výrobků. Důležité je dále zohlednit sociální postavení výrobců, míru jejich specializace, jakým způsobem jsou řemeslné znalosti a dovednosti získávány (v rodině, formálním vyučením) a předávány.⁶⁷

□ **tradiční formy komunikace a transportu**, ke kterým počítáme jak movité artefakty (dopravní prostředky), tak nemovité pozůstatky někdejších aktivit v této sféře (zejména zbytky komunikací). V našem přírodním a kulturním kontextu byla nejběžnější přeprava po souši, jejíž fungování umožňovala několikaetapňová dopravní síť tvořená pozemními komunikacemi. Konkrétní podoba komunikací, z nichž část je stále dobře patrná v podobě terénních relikvů i v současnosti, část byla překryta moderními komunikacemi, byla ovlivněna přírodními podmínkami, typem sídelní struktury, zástavbou obce a dvora, užívanými

□ Ismolesed eros do ea augait ute vel dunt accum ing ex elenim ipit ate tie consequi blan ut wisim nibh eu feugait, volortie commy nons autpat dio od do dit lam, quisit lummod ex ex el eriuatie commy nulla faccum venibh etummy nit enibh eu feum vulla feugiam vercillit, cortin hendre minci ea faccum inisi. Feugue corperci euguerastie modolor ercidunt ipis ad tet, quissed erci blamcon sequisim veliqua mconum ex essit

□ Lidé na venkově si v minulosti museli být schopni poradit i s velmi nepříznivými přírodními podmínkami. Neexistence vyspělejších dopravních prostředků a život na odlehlých horských samotách tak způsobily, že k lidové kultuře českých zemí patří i artefakty, které si jinak spojujeme třeba s Inuity (Eskymáky). Sněžnice často užívané např. v Krkonoších na Šumavě, v Jeseníkách či Beskydech mohou být příkladem. (sněžnice, Staré Hamry, okr. Frýdek-Místek, kresba J. V. Scheybal, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

dopravními prostředky (vozy, saně, svlaky a smyky), druhem nákladu i místními zvyklostmi. Nejjednodušším, avšak co se týče hustoty nejrozšířenějším typem komunikací byly polní cesty, chodníky a průhony pro dobytek, sloužící k dopravě osob a nákladu v rámci usedlostí a obce. Jejich podoba se často měnila, část měla jen sezónní povahu (např. polní cesty sloužící k dopravě úrody, lesní cesty pro transport vytěženého dřeva). Stabilní komunikace vyššího řádu spojovaly jednotlivá sídla navzájem či obce a např. významné křižovatky dálkových cest nebo kultovní místa. Veřejné komunikace zásadního významu vznikaly až do 18. století, kdy se jejich systematického budování a správy ujal stát a obce, povětšinou živelně ve významných trasách dálkového obchodu.⁶⁹

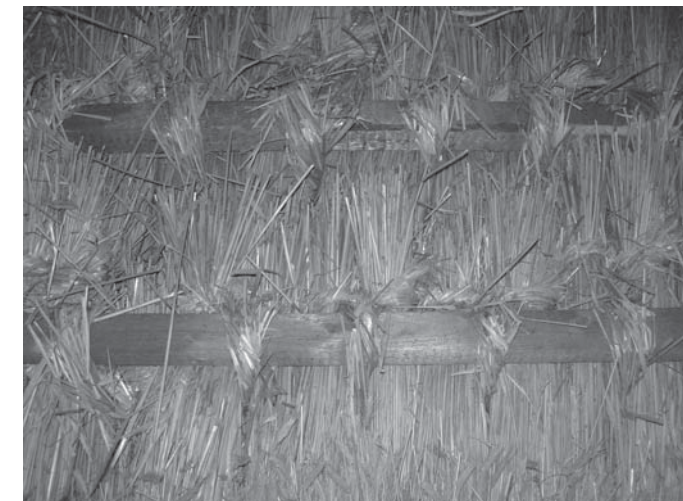
Vodní transport⁷⁰ sehrával v českých zemích jen doplňkovou roli a relikty vodních komunikací jsou narozdíl od těch suchozemských velmi řídké. Doprava po vodě sloužila především k transportu kmenového převážně stavebního dřeva (voroplavba v povodí Vltavy, karpatské pltařství) a splávce palivového polenového dříví (např. povodí Labe, Orlice), pro kterou byly budovány i speciální plavební kanály (např. Schwarzenberský na Šumavě). Doprava jiného zboží (s výjimkou soli) a plavba na lodích byla zcela marginální.

Co se týče movitých artefaktů spojených s tradičními formami transportu, tak nejjednodušší z nich souvisí s prostým nošením břemen – koše, nůše, krosny, krůsně či nosidla na hnůj. K dopravě objemnějších nákladů smýkáním sloužily v letním období smyky a svlaky (např. vlačihy pro transport oradel),⁷¹ v zimě pak různé druhy saní (od osobních po saně na hnůj). Nejdokonalejší byly konečně nejrůznější typy jedno a vícekolových dopravních prostředků (od trakařů po žebříňáky a fasaňkové vozy). Zcela speciálním aspektem hmotné kultury spjaté s transportem, jehož výzkumu se česká etnografie intenzivně věnovala, jsou formy záprahu dobytka a koní – tedy jediného a univerzálního dostupného zdroje tažné síly povětšinou období raného novověku a novověku – do dopravních prostředků a zemědělské techniky.⁷²

□ **sídlo (prostorová a komunikační organizace tzv. built environment), dům a bydlení**, což jsou na jednu stranu patrně nejlépe zdokumentované a mezi veřejností díky muzeím v přírodě nejznámější a nejpoblábnější složky lidové hmotné kultury.⁷³ Zároveň však jde o sféru tradiční kultury, mimořádně ohroženou a zdevastovanou minulými i současnými stavebními zásahy do historické kulturní krajiny a urbanismu jednotlivých obcí.⁷⁴ Národopisný výzkum sídel probíhá v úzké spolupráci s řadou jiných disciplín, v posledních desetiletích došlo i u nás ke zvláště silnému prolnutí s archeologicky a na historii architektury orientovaným badáním. Obě disciplíny jednak umožňují lépe poznat starší vývojové fáze podoby venkovských sídel,⁷⁵ jednak začlenit lidovou architekturu do širšího kontextu slohového stavitelství.

Jako sídlo se v etnografii označuje základní socioekonomická jednotka, ve které žijí a pracují lidé. Zpravidla se dělí na intravilán (zastavěnou část) a extravilán (plužina, pastviny, lesy),

obě části mohly být v minulosti odděleny např. kamenným ohrazením či pleteným plotem, jejich hranice však byly vždy minimálně důležitým symbolickým rozhraním. Podle půdorysné struktury zastavěné plochy a polí se sídla dělí na řadu typů, z nichž můžeme rámcově usuzovat např. na dobu založení sídel.⁷⁶ Zásadní vliv na uspořádání sídel mělo samozřejmě přírodní prostředí. Původní půdorysná struktura i nejmenších obcí však byla směrem do novověku měněna zahušťováním, parazitní zastavbou volných prostorů, výstavbou paralelní s historickým jádrem nebo výstavbou podél komunikačních os. Půdorysnou strukturu obcí, která vypovídá mj. o sociální struktuře vesnice (umístění větších usedlostí bohatších sedláků), způsobech zemědělského hospodaření, tradičních formách komunikace a organizace prostoru (podoba a umístění návsi, síť komunikací různého řádu) i o duchovním a společenském životě (např. umístění veřejných, technických a sakrálních staveb) lze studovat nejnáze pomocí starých map a plánů, ikonografických pramenů a ideálně i přímo v terénu. Některé znalosti např. o zaniklých komunikacích lze zachytit i v ústních výpovědích pamětníků.

Etnografický zájem o dům, který spolu s příslušným hospodářským zázemím tvoří tzv. dvůr, je ještě starší než komplexní výzkum sídel. Národopisné badání se přitom soustředilo hlavně na vypracování zevrubné regionální i lokální typologie tradičního obydlí,⁷⁷ která se odvíjí zejména od užívaného stavebního materiálu (dřevo, hlína/cihla, kámen, proutí), stavební konstrukce (roubení, zdění, hrázdění, drážková konstrukce, pletené stěny; konstrukce krovu a střechy vč. krytiny – došek, šindel,

□ Užívání přírodních a tudíž obnovitelných materiálů a zároveň aplikace jednoduchých a přitom maximálně funkčních technologických postupů jejich zpracování vycházejících z přirozených vlastností materiálů bylo vlastní všem složkám lidové hmotné kultury. Základním předpokladem ovšem bylo ovládnutí obrovské škály mezigeneračně předávaných znalostí a dovedností. Dokonale pokrytý střechem doškem z žitné slámy a připevnit ji bez jediného provazu, lepidla či hřebíku k laťoví už by dnes dokázal jen málokdo. (Muzeum lidových staveb v Kouřimí, Roubená polygonální stodola ze Želejova, foto J. Woitsch, 2005)

podobu a vývoj topeniště (otevřený oheň, kamna, černá kuchyně, pece, sporáky),⁷⁹ výzdobu domu (malba, úprava vstupu do domu) či otázky nativní terminologie spjaté s obydlím.

Neopominutelnou součástí etnografického zájmu o tradiční obydlí a významnou složkou hmotné kultury tradiční vesnice jsou konečně i artefakty související s vybavením a prostorovou organizací interiéru (zejména nábytek, dodržování tzv. diagonálního principu při zařizování obytných místností)⁸⁰ a samozřejmě estetické či umělecké aspekty lidového domu – např. plastiky, zdobené lomenice, malby na stěnách zděných staveb apod. Již výše pak bylo naznačeno, a tento aspekt je nutné vždy brát v potaz, že vlastní obydlí, jeho vzhled či organizace vnitřního prostoru nebyl jen záležitostí hmotné kultury, ale významně jej ovlivňovaly i aspekty symbolické, pověrečné, magické či religijní.

taška) a půdorysu obytného domu (jedno a vícedílný; chlěvní, komorový, smíšené typy) či dvora (pravidelné a nepravidelné formy dvora) a jeho orientace ke komunikacím. Ve všech těchto fenoménech se odrážejí jak vlivy přírodního prostředí, tak např. typ dominujícího způsobu obživy, sociální a ekonomická struktura rodiny atd.⁷⁸

Vedle typologizace tradičního obydlí existují bohaté teoretické podklady a množství materiálů ke speciálnímu studiu hospodářských (chlěvy, stáje, sýpky, kolny, stodoly, seníky), technických výrobních i nevýrobních (sušárny lnu či ovoce, pily, valchy, kovárny, olejny, mačkárný skla, mosty, náhony, studny) a veřejných (školy, rychty, hospody, pastoušky) staveb. Z dílčích otázek spadajících do sféry hmotné kultury spojené s tradičním domem lze dále jmenovat

□ **oděvní kultura**, která je např. z hlediska muzeologického i v důsledku konzervativních přístupů k lidové kultuře někdy nesprávně považována za nejnepřehlednější znak tradiční kultury.⁸¹ Tomu odpovídá i problematická terminologie: termín kroj⁸² nebo lidový kroj se zpravidla vztahuje jen k málo obvyklým, zato esteticky působivým formám svátečního a obřadního oděvu (které jsou nejčastěji prezentovány např. v obrázkových a popularizačních publikacích),⁸³ termín národní kroj odkazuje k údajným národním specifickým lidového oděvu v Čechách,⁸⁴ které však není možné vůbec sledovat, pojem selský kroj v sobě nese stopu neblahé sociální selektivnosti.

Tradiční oděv a jeho dílčí části (např. výšivky) jsou v rámci celé sféry hmotné kultury již od doby tzv. svérázového hnutí na sklonku 19. a počátku 20. století patrně nejčastějším předmětem snah o umělou obnovu či další využití třeba v bytové kultuře.⁸⁵ V současnosti se však v České republice nesetkáváme s výskytem lidového oděvu v autentickém prostředí, pouze v některých oblastech lze narazit na nošení tzv. polokroje. Zajímavým fenoménem je revitalizace či úplná rekonstrukce (někdy třeba na základě ikonografických pramenů, v horším případě dle subjektivních představ jednotlivců) tradiční oděvní kultury pro slavnostní příležitosti (dožínky, svatby) a pro účely souborových aktivit. Zde je však nutné zdůraznit, že již nemáme co do činění s tradiční oděvní kulturou ale s moderním folklorismem.⁸⁶

Z hlediska studia hmotné kultury – a opět připomínám, že oděv byl zároveň zhmotněním řady aspektů kultury duchovní a z antropologického hlediska je spolu se zdobením a úpravou těla považován za mimořádně složitý a významově a funkčně synkretický symbolický systém⁸⁷ – je možné se zaměřit na řadu formálně typologických aspektů oděvu. Z teritoriálního hlediska se tak rozlišují nadregionální typy tradičního oděvu, kterým je vlastní souhrn dílčích oděvních prvků, a dále obecně známější regionální oděvní typy a varianty. Ty jsou zpravidla ztotožňovány s národopisnými regiony (ovšem typologizaci lze dále zpřesňovat až na úroveň jednotlivých obcí) a vyznačují se jednotným střihem a výzdobou – např. chodský mužský oděv, plzeňský ženský kroj atd.

Oděv se dále dělí na různé druhy (dle pohlaví na mužský, ženský, dětský; dle doby nošení na letní a zimní; dle funkce na obřadní, sváteční, polosváteční, všední, pracovní a profesní). Při jeho studiu je nutné dále sledovat techniky a technologie výroby oděvu (materiálové složení a původ látek, výzdobné techniky – např. výšivky, krajky, aplikace),⁸⁸ související problematiku úpravy a zdobení těla (účesy, užívání kosmetiky, nošení oděvních doplňků a šperků).

□ Lidový oděv na Plzeňsku patřil k nejnepřehlednějším v Čechách. Ženský oděv se zde mj. vyznačoval nošením velkého množství spodničků (až 20) a nápadnými bohatě vyšívanými křídly čepců. Aniž by to Bedřich Smetana či Karel Sabina kdy zamýšleli, kostýmní zpracování opery Prodaná nevěsta je od sklonku 19. století až s absurdní úzkostlivostí, stylizováno právě do plzeňského kroje. A tak si Mařenku a další postavy bez charakteristického čepce s křídly dovedeme jen těžko představit. (ženský oděv z Plzeňska v publikaci Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Böhmen, Wien 1894)

□ **tradiční lidová strava**, jež představuje regionálně a sociálně velmi různorodý fenomén.⁸⁹ Na její podobu mělo vzhledem k téměř absolutnímu samozásobitelství na raněnovověké vesnici (kupovala se v podstatě jen sůl a droždí) velký vliv přírodní prostředí, potažmo podoba zemědělské výroby a tedy sortiment, dostupnost a možnosti uchování (konzervace) potravin. Dominantní součástí velmi monotónního jídelníčku byly obiloviny, okopaniny (brambory ovšem až od sklonku 18. století), luštěniny, mléko a vejce v menší míře vepřové, drůbeží a hovězí maso. Právě na spektrum konzumovaných potravin se etnologické studium tradiční stravy zaměřuje velmi často. Další důležité aspekty lidové stravy tvoří způsoby přípravy jídel (dušení, vaření, pečení), které jsou provázány např. s podobou otopného zařízení a samozřejmě s užívaným inventářem (kuchyňské a jídelní nádobí a náčiní).⁹⁰

Rozlišuje se např. mezi pokrmy všedními (jejich podoba byla silně ovlivněna např. potřebou jejich donášky na pole v určitých fázích ročního cyklu zemědělských prací), svátečními a obřadními (jejich konzumace byla vázána na mimořádné stravovací příležitosti – posvícení, masopust, Velikonoce, Vánoce, postní pokrmy, svatební pokrmy apod.). Tradiční stravu lze dokumentovat i z hledisek její nutriční hodnoty, typů potravin – např. pečivo, nápoje, cukrovinky.

Zajímavou otázkou je údajná existence tzv. národní stravy a národních pokrmů. Dostatečně kritický přístup zde i neoborníkům umožňuje odhalit, že nic podobného ve skutečnosti neexistuje, neboť stravovací návyky nikdy etnické či národní hranice nerespektovaly (zcela jinou kapitolou je ovšem podoba stravy daná konfesí). Naproti tomu je možné a vhodné sledovat třeba vliv širších geografických a přírodních kontextů na podobu tzv. diety (v Čechách rozdíl mezi pokrmy v nížinách a horských a podhorských oblastech, v Evropě třeba formy tzv. mediteránní kuchyně).

b) duchovní a sociální kultura či též nemateriální lidová kultura vždy byla a je obtížněji zachytitelná a prezentovatelná než kultura materiální. Jedná se o vzájemně propojenou, synkretickou a mnohovrstevnatou skupinu jevů, procesů, norem a vzorců chování, které uspokojují duchovní a sociální potřeby člověka. Nemateriální kultura se vyznačuje dlouhodobou setrvačností, tendencí k petrifikaci mimořádně archaických jevů, vrstvením různých prvků, jejich vzájemnou kontaminací a prolínáním, proměnami funkcí a stejně jako kultura materiální je sociálně a regionálně diferencována. Narozdíl od takřka úplně zaniklé hmotné kultury se řada prvků duchovní a sociální kultury, reprodukuje a dále vyvíjí i v současnosti, některými badateli je proto považována za nejdůležitější složku lidové kultury.⁹¹

Při studiu nemateriální kultury spolupracuje národopis s řadou dalších oborů (z nich některé si v minulosti činily výhradní nárok na její výzkum) – zejména s literární a hudební vědou či religionistikou. Dnes jsou namísto oborově omezených pohledů preferovány interdisciplinární výzkumy, avšak studium nemateriální kultury je vzhledem k povaze předmětu bádání obecně méně

systematizováno a vyznačuje se značnou pluralitou i protichůdných konceptuálních přístupů. Stálé diskuse se vedou i nad tak elementární otázkou, jako je smysluplnost rozlišování duchovní (folklor, zvyky, obřady, obyčeje, víra, magie) a sociální (rodinné a příbuzenské vztahy, formální a neformální sociální interakce v rámci malých sociálních skupin) kultury.⁹² Na tomto místě nicméně postačí uvést alespoň rámcovou charakteristiku hlavních podskupin nemateriální kultury, kam se zpravidla řadí:

□ **slovesný, hudební a taneční folklor** (vč. jeho synkretických forem, jako je lidové divadlo) jako specifický soubor kulturních jevů realizovaných různými, zpravidla přímými komunikačními formami. Jeho tvůrci jsou zpravidla anonymní (což neznamená, že nemohlo docházet k folklorizaci či refofolklorizaci projevů konkrétní autorské invence), reprodukoval se při specifických příležitostech. Třeba taneční a hudební folklor tak byl a do určité míry stále je často spojen se zvykoslovnými (masopust, dožínky, posvícení) či obřadními (svatby, pohřby) situacemi a zpravidla měl i další (duchovní, religijní) funkce. Konečně posledním z významných znaků folkloru je jeho variabilita (časová, prostorová, sociální).⁹³

Při studiu všech druhů folkloru je důležité krom vlastního (např. jazykového či hudebního) obsahu zohledňovat i osobu konkrétního interpreta či interpretů a situaci – mluví se o tzv. folklórních příležitostech – za které je folklor reprodukován. Každá folklórní skladba totiž funguje jen ve svém aktuálním znění, které jí dává interpret (nositel folklórního podání) na určitém místě, v určitém čase a určitých společenských situacích, zejména v prostředí malých sociálních skupin (proto je mezi důležité znaky folkloru řazena i jeho kolektivnost). Tradiční formy folkloru byly národopisci dokumentovány (sbírány) a analyzovány již v 19. století, nicméně zejména písemnou fixací, jak

□ Místní, historické, etiologické a etymologické pověsti v sobě jen velmi zřídka nesou střípky svědectví o reálných událostech. Jako historický pramen jsou tudíž nepoužitelné, mohou však mnohé napovědět o tom, jaká místa k krajině (a proč) naši předkové považovali za důležitá, co si o nich mysleli a vyprávěli. (mytická hora Blaník na rytině K. Liebschera, převzato z Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Böhmen, Wien 1894)

či nevydané rukopisné (třeba rodinné) záznamy o témže s dokumentací v současnosti „žijících“ folklorních forem.⁹⁴

Kupříkladu u slovesného folkloru (lidové slovesnosti), jenž se zpravidla dělí na prózu a poezii a spadá do něj široká škála ústně předávaných (tradovaných) lyrických a epických prozaických, veršovaných i dramatických útvarů, můžeme vedle nejběžnějších typů současného folkloru (vtipy, humorky, fámy, vyprávění ze života) stále ještě zachytit řadu historických, etiologických a pověrečných pověstí, které v sobě zajímavým způsobem uchovávají svědectví o vědomostech a hlavně o minulém i současném vnímání žitého prostoru. Právě v těchto formách folkloru, představujících svébytnou složku lokální či maximálně regionální paměti (v případě zdánlivě folklorních podání o „velkých“ dějinách a událostech máme povětšinou co do činění jen s víceméně recentně folklorizovanými literárními díly), odlišnou od relativně krátkodobé paměti studované třeba v podobě tzv. oral history můžeme sice výjimečně, ale přece, nalézat i stopy reálných dějů či alespoň pátrat po tom, co a proč považovali naši předci ve své krajině za pozoruhodné a výjimečné.

Při případném využívání folkloru a nejvýrazněji jeho hudebních a tanečních složek pro budování vztahu ke kulturně historickému dědictví je dále nanejvýš nutné odlišovat folklor a folklorismus.⁹⁵ Ten lze nejnázorněji popsat jako tzv. druhý život folkloru (či tradiční lidové kultury obecně), tedy jako přenášení jevů lidové kultury z původního již zaniklého prostředí do jiného kontextu, často též s jinými – estetickými, zábavními – funkcemi.⁹⁶ K soudobému folklorismu tak počítáme zejména využívání lidové písně, hudby, tance, slovesných projevů či obřadního folkloru, ale i oděvní kultury, tradičního řemesla či architektury ve tvorbě nejrůznějších uměleckých (folklorních) souborů prezentujících pak

koliv přísně vědecky pojatou, ztrácí folklor řadu ze svých výše uvedených důležitých komponent a stává se ještě méně reálným muzejním exponátem, než je tomu v případě sběru hmotných artefaktů. To je potřeba mít na vědomí i při práci s folklorními podáními ve školní výuce, kde je – jakkoliv v této studii klademe důraz hlavně na historickou dimenzi lidové kultury – navýsost vhodné kombinovat např. studium vydaných sbírek a katalogů pověstí, pohádek, písní i drobných folklorních útvarů,

lidovou kulturu na folklorních festivalech, užívání tradiční motiviky v architektuře, malířství, literatuře či obecně v umělecké a mediální sféře. Folklorismus jako takový nelze chápat jako negativní jev, jedná se spíše o jeden z logických důsledků vývoje společnosti ve 20. století. Zásadní chybou je ovšem jeho nevědomé či dokonce zlovolné zaměňování s tradiční lidovou kulturou v její historické podobě. Mějme proto na paměti, že žádný folklorní soubor neprezentuje autentickou lidovou kulturu, ale její stylizovanou, de facto divadelní podobu. Sledováním samotného vystoupení takového souboru tudíž nezjistíme z odborného hlediska o tradiční lidové kultuře vůbec nic (a pro dnešní etnology a antropology jsou podobné souborové aktivity předmětem výzkumu z úplně jiných důvodů – jako soudobá forma sociální organizace a komunikace), což ovšem neznamená, že by folklorní sdružení jako aktivní distinktivní menšina nemohla hrát důležitou (zpravidla iniciační) roli v uchovávání některých forem tradiční kultury. Spíše než o hudební a taneční folklor však jde o nejrůznější zvykoslovné tradice.

□ **výroční, rodinná a socioprofesionální obřadnost**, která se označuje též jako obyčejová tradice, obřadní kultura či zvykosloví.⁹⁷ Etnografické dělení obřadní kultury vychází z typů situací, na které jsou jednotlivé obřadní úkony vázány. Mluvíme proto výroční či kalendářní obřadnosti, což jsou projevy vázané na data či období agrárního resp. církevněnáboženského kalendáře, o obřadnosti rodinné (zvyky a obřady spojené s rodinným a životním cyklem) a o socioprofesionální obřadnosti, tedy o obyčejích vázaných na specifické sociální skupiny. Všechny typy obřadů a obyčejů se vyznačovaly značnou stabilitou a nižší variabilitou, než např. tradiční hmotná kultura, a řada z nich přetrvala do dneška. Charakterizuje je obsahová i významová synkretičnost a stejně jako při studiu folkloru je nutné studovat nejen „samotný“ obyčej, ale i jeho nositele (aktéry) a průběh (obyčejovou situaci).⁹⁸

V rámci studia lidové obřadnosti se dále konvenčně rozlišují obyčeje, tedy tradiční, ustálené, kolektivem očekávané způsoby chování, které se uplatňují zejména při přelomových situacích společenského nebo osobního života. Některé z nich měly či stále mají z antropologického hlediska magicko-rituální povahu, případně je přímo můžeme označit za tzv. přechodové rituály ustanovující nový společenský status zúčastněných (např. svatba). Naproti tomu církevní i občanské tzv. svátky (Vánoce, Velikonoce, Dušičky, 1. máj) jsou mnohem abstraktnějším pojmem, formálně stanovenými událostmi, které jsou pouhým předpokladem k dalším projevům tradičních (třeba obřadních) forem společenského života. Konečně pod pojmem slavnosti myslí národopis společensko-kulturní, dnes povětšinou institucionalizované fenomény (např. hasičské slavnosti, Porciunkule), v rámci kterých

□ Nejrůznější folklorní festivaly jsou nepochybně dobrou zábavou a ušlechtilou formou trávení volného času. Pomáhají také udržovat povědomí o zaniklých formách lidové kultury. S autentickým hudebním, písňovým či tanečním folklorem však mají tato de facto divadelní představení (jako 16. Mezinárodní dudácký festival) pramálo společného. (Strakonice, foto J. Woitsch, 2005)

opět může docházet k obřadním situacím. V dnešní době však povětšinou převládá zábavná stránka podobných událostí, do které se transformovaly i původní obřadní úkony s magicko-náboženským či jiným významem.

Vzhledem k neobyčejně široké škále obyčejů, které se na našem území vyskytovaly či vyskytují, zde není možné podat ani jejich rámcovou charakteristiku. Pro jejich zevrubnější popis, pochopení významu i odhalení možností, jak na nich např. v rámci školní výuky participovat a tak je poznávat zevnitř (příčemž písemné památky i místní orální tradice zpravidla vždy nabízí dost vodítek k odhalení minulé podoby zvyků a obyčejů), proto doporučuji sáhnout po příslušné literatuře. Dále se tedy omezím na výčet jednotlivých obyčejů v rámci dvou hlavních skupin, které etnologické bádání nejčastěji vymezuje.

Mezi kalendářními obyčejí, které budeme sledovat chronologicky,⁹⁹ jsou to tedy masopustní obyčeje (např. obchůzky masek, pečení masopustního pečiva,

obchůzky s tzv. právem a předávání práva, pochovávaní basy), obyčeje předvelikonoční a Velikonoční (vynášení Smrti, obchůzky s májkem – létečkem, velikonoční klepání či řehtání, pečení velikonočního pečiva, zdobení vajíček, pletení a obřadní bití pomlázkou, polévání vodou, obřadní jízdy na koních), májové obyčeje (spojené se stavěním, hlídáním a kácením tzv. máje), obyčeje letniční a svatodušní (zejména tzv. královské obchůzky – honění krále, chození s královnou, jízdy králů), božítělové obyčeje (církevněnáboženské praktiky spojené se zelení), obyčeje spojené s ukončením zemědělských – zejména sklizňových prací (dožínky, dočesná, vinobraní a zarážení hory, domlatky, konopnická), posvícení resp. hody spadající původně na den patrona kostela povětšinou však slavené v podzimním období (obřadní zvaní na hody, pečení posvícenského pečiva, stavění máje, volba stárků, posvícenské průvody), kateřinské zábavy a obyčeje, adventní obyčeje (obchůzky barborek, pečení mikulášského pečiva, mikulášské obchůzky, obchůzky lucek), vánoční obyčeje (pečení obřadního pečiva a příprava obřadních pokrmů, zdobení stromku, stavění betlémů, „věštění“, štěpánské a tříkrálové kolední obchůzky). Ke kalendářním obyčejům rozprostřeným po celém roce patří konečně též pálení tzv. výročních ohňů, u nás nejčastěji na sv. Filipa a Jakuba (30. 4.) a sv. Jana Křtitele (24. 6.), nověji též na 6. 7. na paměť upálení Jana Husa.

Projevy rodinné obřadnosti chronologicky kopírují nejvýznamnější události v životě člověka, od biologicky víceméně daných (smrt) po významné symbolické a sociální životní situace.¹⁰⁰ Stejně jako výroční obřady a možná ještě více v sobě v našem kulturním prostoru spojují magicko-rituálové chování vycházející patrně z předkřesťanské kosmologie s církevně-náboženským modelem společnosti. Počítáme sem zejména obyčeje spojené s narozením (obyčeje spojené s péčí o šestinedělku – např. nošení do kouta, úvod šestinedělky, křtiny),¹⁰¹ dále předsvatební a svatební obřadnost (patrně nejrozsáhlejší komplex obřadů, z nichž se valná část – byť ve zmodernizované formě a při ztrátě původních funkcí – zachovala dodnes),¹⁰² obřady spojené s dalšími významnými životními přelomy (první přijímání, biřmování, oslavy narozenin a svátků, oslava výročí svatby či obnovení manželského slibu; z antropologického hlediska má podobu přechodového rituálu třeba i maturita či promoce) a samozřejmě již zmíněnou obřadnost spojenou se smrtí a pohřbem¹⁰³ (jejíž tradiční formy, narozdíl od svatebních obřadů, takřka úplně zanikly).

□ **lidová víra (náboženství) a zbožnost**, představuje vysoce intimní a bez náležitého školení obtížně studovatelnou sféru tradiční lidové kultury.¹⁰⁴ Lidová religiozita vycházející na našem území jednak ze zdrojů křesťanských, jednak z kořenů před- (pohanských) či mimokřesťanských či obecněji z potřeby vztahování se k transcendentnu,

□ V lidové kultuře docházelo k častému míšení církevněnáboženských (tedy křesťanských) zvyklostí a svátků se zvyky pohanskými, lidovou prosperitní magií atd. Typickým příkladem mohou být královské obyčeje (hry na krále a královnou) konané zpravidla na jeden z nejdůležitějších křesťanských svátků – Svatodušní svátky (Letnice, 50 dní po Velikonocích, a 10 dnů po Nanebevstoupení Páně). Pohanské jarní rituály, ke kterým královské obyčeje počítáme, měly původně prosperitní funkci a až v mladším období ztratily obyčejový, reprezentační a další obsah a funkce a staly se z nich zábavné slavnosti. (svatodušní král, Nedakonice, 1970, převzato z Lidová kultura: Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, Praha 2007)

□ Synkretičnost lidové kultury se výrazně projevuje i v tzv. lidovém umění. Obrázek zachycuje jak typickou zemědělskou práci (orba pluhem), zároveň je projevem typického lidového či na lidové prostředí vázaného uměleckého řemesla (jedná se o specifickou techniku tzv. podmalby na skle) a v neposlední řadě ukazuje jednu z nejtýpčtějších rovin lidové zbožnosti v českých zemích – v barokní době koření kult Panny Marie. (foto D. Havránková, archiv EÚ AV ČR, v.v.i.)

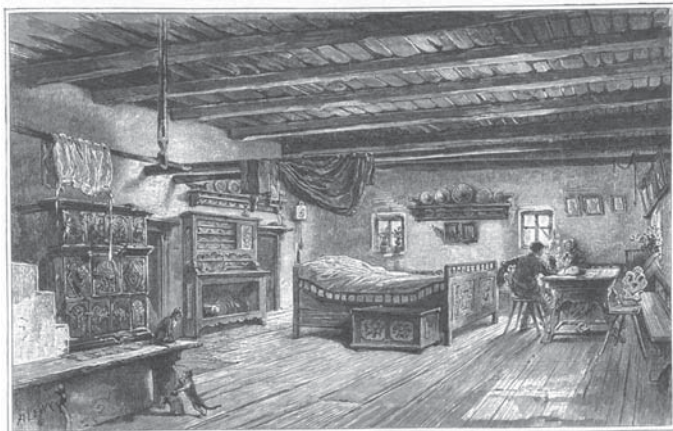

prostupovala v minulosti velmi výrazně žitou každodennost. Její projevy ve sféře veřejné (náboženská sdružení, pouti, procesí, necírkevní průvody) či hmotné doklady (oficiální sakrální stavby včetně těch drobných; neoficiální kultovní místa; devocionálie – modlitební knihy, kropenky, svaté obrázky; votivní dary, ale třeba i betlémy) jsou však spíše nahodilým zhmotněním religijní stránky tradiční lidové kultury.¹⁰⁵ Ta bývá ve své komplexitě dnes mnohem častěji vykládána a studována v duchu nejrůznějších sociologických a antropologických teorií na základě výzkumu diskurzivních praktik, reprezentací, dobové mentality a tzv. zkušenosti, hlavně prostřednictvím textů (v nejširším slova smyslu) náboženské i nenáboženské povahy.

Specifickou stránkou duchovních aspektů života na tradiční vesnici byly nejrůznější praktiky (vázané na rodinný a společenský život, ale často i na sféru agrárního hospodaření, léčení lidí či zvířat atd.), které lze charakterizovat jako rituálové resp. magické, jenž jsou někdy považovány za nejtypičtější projev duchovní stránky lidové kultury.¹⁰⁶ Opět se do nich promítala jak oficiální věrouka (např. užívání svěcené vody při některých aktivitách), tak – a velmi výrazně – též prvky předkřesťanské, lidové kultury vlastní formy vnímání přírody, života atd. Hlavně tzv. lidová magie (z nejrůznějších často nekomplementárních pohledů tříděná na bílou a černou, ochrannou, prosperitní, plodivou, homeopatickou či napodobivou, kontaktní, sympatickou atd.) byla a je vděčným námětem etnologického studia.¹⁰⁷ Sledování podobných aktivit v diachronním pohledu a jejich případnou interpretaci nelze však pro jejich mnohovrstevnatost, obtížně dokumentovatelné a vysvětlitelné projevy apod., což vše může být příčinou nemístných zjednodušení a nepochopení takových jevů, příliš doporučit. Na druhou stranu je potřeba vždycky mít na paměti, jak už bylo několikrát uvedeno, že právě duchovní stránky lidové kultury, jejímž konkrétním projevem rituály a magie jsou, byly namnoze určující pro fungování předindustriální vesnice. Porozumění lidové kultuře jako celku, bez alespoň minimálního povědomí o těchto otázkách, tak není možné.

rodinné (příbuzenské) a společenské vztahy, jsou poslední složkou lidové duchovní kultury, které zde bude věnována pozornost. Jejich formy a způsoby fungování v soukromé a veřejné sféře byly zhruba v posledním století výrazně proměněny v důsledku intenzivní urbanizace a modernizace. Zejména vysoká míra sociální a prostorové mobility obyvatelstva řadu z tradičních forem sociálních vztahů úplně setřela a vzhledem k povaze těchto fenoménů je velmi obtížné studovat jejich historickou podobu.

Equatuerit dolore do eriustrud ectem zrrilit lut ad tisi ea am ipessed modit dunt augait wisim do od te minibh eugiat, quat nulla commy nos dit iriliquip eumsan esed min erit, sustrud eugueri ureet, vel ea aciliquis eupit nis nit aliqui tie min eugait nosto od min hendignibh er suscin et, sectet ipis nosto eum iliquip ex enis ex er il utat illaorem inim dolore el ut wissequat. Am, volut autpatetue facin utat. Nit, qui eros nis at vendrero exer acip eu faci tate eraesed tin henissi.

a prostorovou mobilitu, možnosti uzavření sňatku, disponování s majetkem apod.).¹⁰⁸

Obec ve smyslu prostorovém (tedy jako určité sídlo) i společenském byla základní správní i sociální jednotkou, její obyvatelé vykonávali (někdy nuceně) řadu společných aktivit, museli být schopni dohodnout se na využívání např. přírodních zdrojů (studny), nákladnějších zařízení (pazdery, sušárny na ovoce), komunikací, společně obhospodařovali některé pozemky (lesy, louky, pastviny). V rámci celé obce či uvnitř ní dočasně nebo dlouhodobě fungujících aliancí docházelo k různým formám tzv. sousedské výpomoci, která měla z antropologického hlediska zpravidla formu reciproční neformální ekonomiky. Každá vesnice však byla zároveň sociálně i jinak diferencovaná, vedle okrajových skupin (tuláci, žebráci) tvořili nejspecifičtější sociálně vymezené vrstvy jednak relativně privilegované osoby, jež byly formálními (z hlediska pravomocí, které na ně delegovala např. vrchnostenská správa) i neformálními hlavami příslušných komunit – tedy rychtáři či na Moravě fojtové, případně tzv. obecní starší, dále tzv. čeled', tedy skupina námezdně pracujícího obyvatelstva, která se většinou rekrutovala z chudších (chalupnických, domkářských) rodin. Zvláštní, tentokrát věkově vymezenou skupinou byla tzv. chasa, tedy téměř dospělá mládež. Ta se nejčastěji podílela na organizaci obřadních událostí (masopust, letniční slavnosti) a sehrávala v nich klíčovou úlohu. V 18. a 19. století byla v některých oblastech chasa formálně hierarchizovanou a třeba i oděvem odlišenou skupinou mládeže,

Ve starším období raného novověku fungovaly i ve vesnickém prostředí v omezené míře též některé formální organizace (řemeslnické cechy, brtnické spolky, salašnická organizace apod.), od 19. století vliv spolkového života na vesnici výrazně narůstá (myslivecké, baráčnické, hasičské spolky) a postupně překrývá – např. v podílu na přípravě nejrůznějších festivit

Pro tradiční lidovou kulturu byly typické velmi úzké sociální vztahy v rámci jednotlivých lokálních (vesnických) komunit založené na vědomí příslušnosti k danému společenství, důležité kategorii osobní cti a vážnosti a samozřejmě i na případných příbuzenských vazbách k okolí. Sociální organizaci raněnovověké vesnice samozřejmě též ovlivňovalo existující právní prostředí (tedy např. poddanství či tzv. nevolnictví limitující sociální

– starší formy méně formalizovaného sdružování. Obecně vzato však ještě i v tomto období jednoznačně dominovala velmi úzká interakce mezi obyvateli vesnice založená na sdílení společných hodnot a vzorců chování, což ovšem nikdy nebránilo někdy i silným projevům manifestace individuální prestiže a bohatství.

Se společenskými vztahy úzce souvisejí rodinné poměry.¹⁰⁹ Z celoevropského pohledu se české země – s určitými specifiky (např. nižší sňatkový věk) – v raném novověku řadily k tzv. západoevropskému typu rodiny.¹¹⁰ V rámci, nejen, lidové kultury u nás převládala jednoduchá (nukleární) rodina, se kterou byly spojeny jevy jako čelední služba, výměnek, specifické způsoby dědění majetku, resp. obecněji řečeno uspořádání rodinných poměrů založené na principu smluvních vztahů a individuální odpovědnosti. Různé formy komplexní či rozšířené rodiny se společným majetkem byly v českých zemích zastoupeny jen málo a zpravidla jen jako přechodné řešení (např. dočasné společné hospodaření bratří po smrti rodičů), častěji se s nimi lze setkat jen na východní Moravě (zvláště na Valašsku).¹¹¹

Uspořádání interiéru tradičního obydlí bylo u nás od středověku až do „sporákové revoluce“ ve 2. polovině 19. století založeno na tzv. diagonálním principu. V jednom rohu obytné světnice (jediné vytápěné místnosti) stála pec a kamny, ve druhém tzv. svatém koutě pak stůl. Okolo stěn byly umístěny lavice, na polenicích pod stropem se sušilo prádlo, dřevo či len, v řemeslnických domácnostech (např. tkalců či ševců) sloužila světnice zároveň jako dílna, v místnosti se scházela při jídle celá rodina, část obyvatel domu zde i spala. Za krutých zim ve světnici přebývala i část domácího zvířectva. (převzato z Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Böhmen, Wien 1894)

Interiér vesnické hospody, tradiční lidový oděv Chebska, nástrojové složení zdejší „muziky“ – tedy housle a dudy lze rozeznat na vyobrazení taneční zábavy z roku 1825. O trávení volného času v rámci lidové kultury toho víme pramálo, patrně ho moc nebylo, nicméně venkovské „tancovačky“ nebyly jevem úplně výjimečným. Kromě funkce zábavní byly i příležitostí k manifestaci sociální prestiže, výměně informací o dění v blízkém i dalekém okolí, dohadovaly se zde obchody atd. (převzato z Lidová kultura: Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, Praha 2007)

Dnešní národopisné studium rodiny, které na rozdíl od dřívějšího soustředění se na projevy rodinného života ve veřejné sféře (obřadnost) často stojí spíše na nejasném pomezí s výzkumem historicko-demografickým a sociálně antropologickým, se nejčastěji zaměřuje na vnitřní fungování rodin (obecné otázky příbuzenství jako biologické či spíše až výhradně sociální kategorie, problémy moci a autority, gen-

derové vztahy, strategie volby partnerů, sociální a prostorová mobilita a její vliv na rodinu atd.). Pro etnologické studium lidové kultury českých zemí je dále typický zájem o zvláštní instituce, které zejména v malých komunitách výrazně ovlivňovaly společenský a rodinný život – kmotrovství,¹¹² dohazovačství a družbovství při vyjednávání a organizaci svateb atd.¹¹³

Škola a tradiční lidová kultura

Jen těžko lze předpokládat, že by jakákoliv školní (ale např. i mediální) prezentace tradiční lidové kultury dokázala otočit kolem času a nastolit atmosféru všeobecného nadšení pro agrární kulturu vesnice, tak jak tomu bylo např. na sklonku 19. století. Radikální urbanizace a industrializace uplynulého staletí a koneckonců i absence nacionálních motivů při v zájmu o lidovou kulturu, způsobují, že na ní dnes nahlížíme jako na něco beznadějně překonaného, co lze spatřit jen v muzeu, jako na dojemnou starožitnost, která v šerém dávnověku živořila někde vedle skvělých hradů a měst. Obecná absence historického vědomí a vztahu k minulosti (a šířeji možná i schopností vnímat temporalitu dění okolo nás), patrně někdy neumožňuje reflektovat tak prostý fakt, že tradiční lidová kultura nebyla záležitostí „středověkou“, ale že zásadním způsobem formovala ještě život drtivé většiny našich předků někdy před 100 či 150 lety. Výchova k poznání a porozumění tradiční lidové kultuře je tedy zároveň výchovou k porozumění nejvlastnější minulosti, možná ne tak skvělé, jak by si někteří přáli, ale o to reálnější.

Na předchozích stránkách jsem se pokusil nastínit, jak široké pole hmotných památek, artefaktů, ústních podání, zvyků a obyčejů atd. se k tradiční lidové kultuře počítá.¹¹⁴ Některé z nich, pravda, můžeme už opravdu zahlédnout jen v muzejních depozitářích, jiné – a je jich překvapivě dost – lze studovat přímo v terénu nebo vlastních rodinách. Prezentace kulturního dědictví tradiční

kultury předindustriální vesnice je totiž až paradoxně snadná, neboť s jejími pozůstatky přicházíme do kontaktu mimořádně často. I u žáků městských škol lze v důsledku masově rozšířeného chatařství a chalupářství předpokládat kontakt s tradiční architekturou a krajinnými strukturami, snad každý (a opět nemusí být z vesnice, jakkoliv je třeba vědět, že zde je situace pro poznávání lidové kultury v ledasčem jednodušší) někdy zaslechl alespoň trochu autentické podání lidové písně, zúčastnil se stavení máje nebo šel o Velikonocích koledovat; někdo mu vyprávěl pověst o Čertově skále u cesty do vedlejší obce, někdy se podivil proč rostou uprostřed lesa najednou úplně jiné stromy a navíc je tam spousta zdánlivě nesmyslných kamenných zídek.

Vzhledem k tomu, že podobné záležitosti vnímáme jako samozřejmé (pokud si jich vůbec všimneme) tak už jen pouhá schopnost reflektovat, že tohle vše má mnohé co do činění s „nedějinami“¹¹⁵ naší země, že podobné fenomény byly často středobodem života minulých generací a že stojí za to nad nimi přemýšlet či je chránit by byly vynikajícím výsledkem prezentace lidové kultury ve školní výuce a výchově.

Vešce bylo v lidové kultuře nejen požitinou, ale i důležitým předmětem lidové víry a atributem hospodářských, výročních a rodinných obyčejů. V duchu napodobivé magie mohly magické úkony s vejci přispět ke zdárnému růstu plo-din, dobytka, zdraví a prosperitě člověka. Nejstarší doklad o zdobení vajec v českých zemích pochází už z 11. století. V lidové kultuře je barvení vajec spojeno s Velikonočními svátky a to jak v podobě dekorativních kraslic (termín šířící se od 19. století označující zdobené výdumky), tak nevyfouknutých barvených vajec dávaných k pomlázce. (batikované kraslice z Uherskohradištska, konec 19. století – 50. léta 20. století, převzato z Lidová kultura: Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, Praha 2007)